

EELK USUTEADUSE INSTITUUT

TÕNU VILU

EUROOPA NÕIAPROTSESSIDE RAAMATUD

RAKENDUSKÕRGHARIDUSE LÕPUTÖÖ

JUHENDAJA TIIU REIMO PhD

TALLINN 2017

SISUKORD

ZUSAMMENFASSUNG.....	3
SISSEJUHATUS.....	5
Teema valik.....	5
Teema allikad.....	6
Meetodid.....	7
1. NÕIAPROTSSESSIDE HISTORIOGRAAFIA.....	10
1.1. Nõiaprotsesside uurimisest 18. sajandist kuni 20. sajandini	
1.2. Eesti nõiaprotsesside historiograafia.....	14
2. NÕIAPROTSSESSIDE OLEMUSEST.....	17
2.1. Nõiausu tekkepõhjused.	
2.2. Süüdistamine nõidumises ja nõiaprotsessid.....	20
2.3. Katoliku kirik ja protestandid Euroopa nõiaprotsessides.....	25
3. PROTSESSIRAAMATUD.....	27
3.1. Peamised teosed ja autorid.....	29
3.2. Apologeetikute teosed ja autorid.....	33
3.3. Juriidilised teosed.....	34
4. MICHAEL FREUDI JA FRIEDRICH SPEE TEOSTE VÕRDlus....	38
4.1. Teoste autoritest	
4.2. Teoste ülesehituse võrdlus.....	39
4.3. Lõputöö järelused.....	43
KOKKUVÕTE.....	45
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD.....	48
LISA: Trükiste tiitellehed.....	52

ZUSAMMENFASSUNG

BOOKS ON EUROPEAN WITCH TRIALS

Den Anstoß dafür, als Thema für die Abschlussarbeit am Institut für Theologie der EELK die Hexenprozesse zu wählen, gab das juristische Handbuch für Hexenprozesse aus dem Jahre 1667, über das es nur Biographien, jedoch keine inhaltlichen Untersuchungen gibt. Bei einer Suche nach weiteren Angaben zeigte sich, dass es zu den juristischen Handbüchern für Hexenprozesse überhaupt wenig erforschtes Material gibt. So entstanden einige zu untersuchende Fragen, zu denen Themen aus estnischen und deutschen Quellen gesucht, verschiedene Autoren miteinander verglichen, Antworten auf Fragen gegeben wurden, was wiederum zu neuen Fragen führte, die weiter zu erforschen wären:

Warum haben Rechtsgeschichte und Theologie die juristischen Werke der Hexenprozesse so wenig beschrieben?

Warum wurden während der sowjetischen Periode in Estland keine Bücher zu Hexenprozessen verfasst?

Die Hexenprozesse in Europa waren sehr vielgestaltige und in den einzelnen Gesellschaftsschichten sehr verflochtene Ereignisse, die ihre Spuren in der Kulturgeschichte der europäischen Völker hinterlassen haben. Die Wirkung des berühmt-berüchtigten Buches „Der Hexenhammer“ zu Hochzeiten der Hexenprozesse wäre noch als ein zusätzliches Segment zu betrachten, und zwar unter dem Aspekt der Folklore- und Literaturgeschichte. Zu den beschriebenen Werken des 15.–17. Jahrhunderts wird eine gruppierte Übersicht gegeben, nach der in den Hexenprozessen dieser Epoche drei Arten von Büchern verwendet wurden: dämonologische Werke, wissenschaftliche Ausgaben der Universitäten und als dritte Gruppe dann die juristischen Handbücher. Zu Zielgruppen und Verwendungssphären dieser Bücher ist die Tatsache hervorzuheben, dass die Kirche bei den Hexenprozessen nicht der allein Schuldige war, wie heutzutage oft in Geschichtsbüchern und Artikeln zu lesen ist. Von den bekannten juristischen Handbüchern der Hexenprozesse sind nur die Ausgaben bekannter Autoren untersucht (B. Carpzow), Ausgaben weniger bekannter Autoren (M. Freude, Th. Reinkingk u. a.) sind nicht untersucht, was Anlass zu der Hoffnung gibt, dass bei genauerer Untersuchung auch dieser Bücher und Autoren spannende und neue Umstände in der Geschichte der europäischen Hexenprozesse und Völker ans Licht

kommen können. Das Abfassen der Arbeit wurde durch elektronische Artikel und Datenbanken erleichtert, über die sich Quellenmaterialien auffinden oder auch Quellen untereinander vergleichen, ergänzen oder korrigieren ließen. Vor einer inhaltlichen Beschreibung der Hexenprozesse war es notwendig eine Historiographie der Hexenprozesse zu erstellen, bei deren Abfassung sich zeigte, dass neben den zur Zeit beständig erscheinenden neuen Untersuchungen in Bezug auf Publikationen aus der sowjetischen Periode eine deutliche Lücke klafft. Gegenwärtig erscheinen verschiedenste Veröffentlichungen und Artikel zu Hexenprozessen sowohl im Internet als auch in der Presse, doch immer noch treffen wir in diesen auf die beständig wiederholten Standpunkte, dass die Kirche der Hauptschuldige oder gar der einzige Akteur der Hexenprozesse war und der „Hexenhammer“ das hauptsächlich oder einzige die Ereignisse leitende Werk. In der Abschlussarbeit wurde dieses Problem als Untersuchungsfrage vermerkt und Antworten darauf gefunden. Zum besseren Verständnis der Werke zu Hexenprozessen wird ein Überblick über die Essenz der Hexenprozesse vor einem kirchengeschichtlichen und theologischen Hintergrund gegeben. Oft bleibt auch der Anteil der Inquisition an den Hexenprozessen unklar. Einerseits ergibt sich aus den Beschreibungen der Eindruck, als habe sich die Inquisition hauptsächlich mit Häretikern befasst, findet sich die Tätigkeit dieser katholischen Institution jedoch auch in den Hexenprozessen. Die Prozessbücher sind in Gruppen eingeteilt und ihrem Inhalt nach sowie nach Autoren beschrieben, wobei versucht wurde eine Chronologie einzuhalten. Einige der Autoren des Quellenmaterials haben die Werke der Hexenprozesse ausführlich beschrieben, die Titel jedoch abgekürzt oder ohne Angabe des Originaltitels übersetzt, hier waren wiederum die Datenbanken der wissenschaftlichen Bibliotheken eine Hilfe. Schwierigkeiten bei der Beschreibung entstanden auch dadurch, dass ein und dasselbe Werk im Druck unter verschiedenen Titeln erschien. Der Autor gibt in seinem Material die Überschriften des Werkes an, lässt jedoch das Erscheinungsjahr fort. Derartige Probleme sind in dieser BA-Arbeit dadurch gelöst, dass mit Informationen aus anderen Quellen und Datenbanken verglichen wurde.

Um in den Inhalt der vorliegenden Abschlussarbeit größere Klarheit zu bringen und Interesse am Thema Hexenprozesse zu wecken, wurde am Ende Vergleichsmaterial hinzugefügt, welches die Grundlage für die Wahl des Themas bildete.

SISSEJUHATUS

Euroopas toimunud nõiaprotsesse on Eesti ajaloo- ja õppekirjanduses käsitletud valitseva kiriku sihikindla ja julma võitlusega teisitimõtlejate (ketserid) ja ka nõiduses süüdistatute vastu. Nõiaprotsesside kirjeldamisel esitatakse näitliku materjalina Heinrich Kramer ja Jakob Sprengeri käsiraamatut „Malleus maleficarum“ ehk „Nõiahaamer“ ja väidetakse, et see raamat olevatki vallandanud nõiaprotsessid ning oli ka peamine käsiraamat nõiduse kindlakstegemiseks. Teised, samalaadsed teosed jäetakse seejuures märkimata. Kuid näiteks eestikeelses Wikipedias ning Inna Põltsam-Jürjo jt. autorite õpikus „Keskaeg. Ajalooõpik 7 klassile“ (2012), kus käsitletakse nõiaprotsesside perioodi, samuti teistes samalaadsetes teostes, märgitakse nõiaprotsessides vaid „Nõiahaamrit“ kui peamist või ainsat käsiraamatut.

Ka Jossif Grigulevitš populaarteaduslikus raamatus „Inkvisitsioon“ (1981) on raamatutest vaid „Nõiahaameri“ kirjeldus, kuigi inkvisitsioonist endast on kirjutatud põhjalik ülevaade. Nii selles kui ka teistes populaarteaduslikes raamatutes on nõiaprotsessid inkvisitsiooniga enamasti ühte liidetud, kuigi tegelikult kuulus see institutsioon katoliku kirikusse ja protestantlik kirik oli inkvisitsioonist lahus. Teaduslikes väljaannetes selliseid eksimusi ei kohta. Võib-olla mõneski nõiaprotsessist rääkivas artiklis pole ruumi mainida ka teisi nõiaprotsesside ja demonoloogilisi käsiraamatuid, kuid siis ei peaks ka „Nõiahaamrit“ peamiseks või ainsaks teoseks tõstma, vaid tuleks ära märkida, et „Nõiahaamer“ oli teiste raamatute seas.

Nõiaprotsessidest võime tuua paralleele lähiajalooaga, kus sündmused on sarnased natsliku Saksamaaga, kus kõik jälitasid kõiki ning levis massiline pealekaebamine gestaapole või nagu 1950ndatel aastatel Ameerika Ühendriikides, mil jälitati ja kiusati kommunistlike vaadetega inimesi.

Teema valik

Lõputöö teemavalikule andis tõuke Saksa teoloogi Michael Freudi (u 1620–1692) teos „Gewissen-Fragen von Processen wieder die Hexen“ (Güstrow 1667), mille lõputöö autor omandas Eestis 2016. aastal. Raamat on konvoluut ehk mitmikköide,

ka teised raamatud selles konvoluudis on nõiaprotsessidega seotud, kuid ainult Freudi teoses on veeristel vanad käsikirjalised märkused (marginaalid), mis kinnitab, et teos on leidnud aktiivset kasutamist.

See tekitab huvi uurida, millist osa etendasid raamatud nõiaprotsessides ja kas ta on ka Eesti nõiaprotsessidega seotud. Bibliograafiliste andmebaaside põhjal sellist Freudi teost Eesti raamatukogudes ei leidu. Luges materjale nõiaprotsesside kohta Eestis, selgus, et pole piisavalt välja toodud inkvisitsiooni ja ilmaliku kohtu erisused nõiaprotsessides, samuti pole kirjeldatud „Nõiahaamri“ kõrval teisi teoseid ning „Nõiahaamri“ tähtsusega on liialdatud. Käesolevas diplomitöös aantakse ülevaade Euroopa nõiaprotsesside ajal kasutatud raamatutest üldiselt, konvoluut Freude käsiraamatuga on võrdlev materjal, mis aitab uurimistöö sisus paremini selgusele jõuda.

Nõiaprotsessid on ajaloosündmustega niivõrd põimunud ja detailirohked, neid ei saa lihtsustatult kirjeldada. Käesoleva töö fookus on suunatud eelkõige Saksamaale ja seal väljaantud demonoloogilistele ja juriidilistele, nõiaprotsessidega seotud teostele. Freudi nõiaprotsesside käsiraamat „Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen“ on samuti Saksamaal välja antud, seega kirjeldatakse 17. sajandi nõiaprotsesside kõrgaega.

Eestimaa ja Liivimaa nõiaprotsesside uurimustest tuuakse võrdlevaid näiteid. Antud lõputöö teema püüab selgust tuua nõiaprotsesside olemusse läbi kirjanduse, et kirikuvastane või religiooni suhtes kriitiline lugeja võiks muuta enda eelarvamusi nõiaprotsesside ja seeläbi ka kiriku suhtes.

Lõputöö eesmärk on kirjeldada nõiaprotsesside olemust ja nende uurimist ning välja selgitada demonoloogilised teosed, mida nõiaprotsessides nõiduse tuvastamisel kasutati. Nõiaprotsesside olemuse avamine läbi uurimuste annab kiriku tegevuse suhtes kriitilisele lugejale võimaluse kiriku rolli nõiaprotsessides paremini mõista.

Töö allikad

Nõiaprotsesside olemuse ja uurimise allikad on peamiselt saksa autorite tööd, mis leiti Saksamaa teadusraamatukogude ja teadusartiklite andmebaaside vahendusel ning samuti ka eesti autorite teosed. Euroopa nõiaprotsesside ajavahemik sisaldab

väga paljusid omavahel seotud ajaloosündmuseid ja ühiskonnagruppe, nõiaprotsessid ei ole omaette isoleeritud sündmused ajaloos. Lõputöös keskendutakse peamiselt Saksamaale ja sealse Mecklenburgi piirkonnale nii palju, kuivõrd on leida materjali sealsete nõiaprotsesside kohta. Tuginetud on saksa religiooniteadlaste Marco Frenchkowsky ja ajaloolase Johann Diefenbachi töödele.

Eesti autoritest on nõiaprotsessidest ja inkvisitsioonist materjale põhjalikumalt uurinud ajaloolased Juhan Kahk ja Maia Madar, rahvaluuleteadlane Ülo Valk ning kirjanik ja ajakirjanik Aarne Ruben, kes oma 2016. aastal ilmunud põhjalikus ja populaarses teoses „Nõiaprotsessid Eestis“ toetub paljuski Kahki ja Madara uurimustele, mis puudutavad eeskätt Eestis toimunud nõiaprotsesse. Allikmaterjalidest on välja jäetud nõukogudeaegne kirjandus, välja arvatud artiklikogumik „Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis : artiklite kogumik III,“ milles on ilmunud Juhan Kahki ja Maia Madara artiklid, sest teos ilmus nn “sula” ajal, mil võis juba vabamalt teadustöid kirjutada.

Ülejäänud nõukogude perioodil ilmunud kirjutised nõiaprotsessidest on ateistlikes ja ajalooteaduslikes teostes, kus neid sündmusi on ühepoolset ja propagandistlikel eesmärkidel (võitlev ateism, marksism-leninism) kirjeldatud ning loomulikult pole enam sobivad kasutada kaasaja teaduses. Need teosed on näiteks: Ivan Skvortsov-Stepanovilt “Jumalakartlikud mõtisklused põrgust ja paradiisist, põrgulistest ja inglitest, patustest ja õndsatest ning lunastamise teedest” (1961), August Kajak “Religioon ja moraal” (1961), “Vestlusi religioonist ja teadusest: teadus maast, taevast ja inimesest. Religiooni tekkimine ja religiooni osa ühiskonnas. Religioon ja nõukogude tegelikkus” (1964) jpt.

Käesoleva lõputöö võrdlev materjal allpool kirjeldatud nõiaprotsesside juriidiliste teoste kõrval on Freudi 1667. aasta nõiaprotsesside käsiraamat, mis pärineb Mecklenburgi ning nõiaprotsesside apologetiku Friedrich von Spee 1631. aastal ilmunud teose „Cautio criminalis“ saksakeelne tõlge aastast 1647. Seetõttu koosneb ka kirjanduse loend peamiselt selle piikonna uurimuste väljaannetest.

Meetodid

Kasutatud on kvalitatiivset uurimisviisi, kus püütakse vastata küsimustele miks ja kuidas. Kirjeldatakse sündmusi ja kirjalikke allikaid. Juhtumiuuringu objektiks on Euroopa nõiaprotsesside raamatud. Narratiivne uuring: sündmused ja allikad

(nõiaprotsesside teosed) on kronoloogiliselt järjestatud ja kategoriseeritud, mille põhjal on tehtud üldisemad järeldused (süntees). Erinevate autorite teoseid on omavahel võrreldud, et leida analoogiaid või erinevusi. Kasutatud uurimiskirjanduses on allikmaterjalide sisu on omavahel allikakriitiliselt võrreldud, kasutatud on bibliograafiaid, kuid töös endas ei ole uusi bibliograafiaid koostatud.

Mütoloogia aspektist vaadeldakse nõiauskumuste algupärandit. Demonoloogiline kontekst on kristlik ja kiriklik, mida kirik õpetab saatanast ja deemonitest ning nende tegevustest ja tagajärgedest.

Uurimiskirjanduse leidmiseks ja valikuks on kasutatud Eesti- ja Saksamaa teadusraamatukogude andmebaase, et leida teoste autoreid ja teoseid. Abiks on võetud ka ajalooteaduslike artiklite andmebaas. Infootsingutes olid peamised märksõnad Eesti raamatukogude üldkataloogist ESTER: *nõiaprotsessid*, *nõiajaht*, *õigusajalugu*. Saksamaa teadusraamatukogude kataloogidest DNB (Deutsche Nationalbibliothek) ja KIT (Karlsruher Virtueller Katalog) ja VD17 (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts) märksõnad: *Hexenprozesse*, *Hexenwahn*, *Teufelsglaube*, *Inquisition*. VD17 andmebaas oli vajalik algupäraste demonoloogiliste ja juriidiliste teoste ja nende autorite kirjeldamiseks, kuid need teosed ja autorid, mis jäid välja 17. sajandist, sai kirjeldatud KIT kataloogi vahendusel.

Teoseid nõiaprotsesside uurimustest oli leida ESTER kataloogi andmete järgi ja Eestis välja antud teostes kirjutatud viidetest, DNB kataloogi kaudu ning ajalooteaduslike artiklite andmebaasist (historicum.net), ühtlasi ka interneti üldotsingust. Edasi oli tarvis leitud andmete põhjal raamatud Eestist ja Saksamaalt välja osta sel põhjusel, et suurem osa leitud saksa autorite teoseid Eesti raamatukogudes ei leidu.

Kirjanduse valikul oli määrav see, et teos oleks teaduslik, põhineks autentsetele ajalooallikatele viidatud materjalidele. Teemasid on erinevate teoste vahel võrreldud – kas on erinevusi kirjeldustes, nimetustes või dateeringutes. Nõiaprotsesside olemuse kirjeldamises on kasutatud nõiaprotsesside uurimuslike teoste kõrval ka teatmeteoseid, kirjandusajalooteseid ja kirikuajaloo väljaandeid. Erinevatest, kõigepealt eestikeelsetest raamatutest leitud demonoloogiliste ja juriidiliste väljaannete- ja autorite nimede järgi, on vaadatud, mida on algupärast veel leida teadusraamatukogude kataloogidest. Siis juba saksa autorite uuematest teostest

vaadatud lisaks, mida on nendest veel uuritud, milliseid teoseid ja autoreid on veel leida, mida eestikeelsetes väljaannetes ei esine.

Allikmaterjale on kasutatud teemade kaupa, teemad on võrdlevalt läbi vaadatud kõikidest teostest ning lõputöös on kasutatud allikaid, mis vastavat teemat kõige informatiivsemalt kirjeldavad ning mitmete teemade puhul kasutati ka erinevaid allikaid.

Välditud on sektantlikku ja esoteerilist kirjandust. Kirjanduse valikul on lähtunud teaduskirjandusest, kus on olemas üldtunnustatud autorid ning viited kasutatud materjalidele. 17. sajandi ja vanemate raamatute pealkirjad on väga pikad. Sageli esitatakse aga uurimuslikes teostes originaalkirjanduse pealkirjad lühendatult ning seetõttu on teoste pealkirjad Saksamaa teadusraamatukogude elektroonilistest kataloogidest üle kontrollitud, sest sinna sisestatakse kirjed vahetult originaalteostest ning siinses töös on need taas pikemalt välja kirjutatud. Õigusajaloo alalt on küsitud teavet ajakirja „Juridica“ toimetuselt, kes on pädev õigusajalooalases materjalide ülevaadetest Eestis. Toimetuse teatel Eesti õigusajaloo alal kirjanduses nii Eesti kui ka Euroopa nõiaprotsessidest artikleid ega raamatuid nende teada ilmunud veel ei ole ja nad oleksid sellise teemaga materjalide avaldamisest huvitatud. (Prükk, 2017)

Lõputöö koosneb sissejuhatuses, neljast peatükist, kokkuvõttest, kasutatud kirjanduse nimestikust ja lisast. Sissejuhatuses selgitatakse töö teemat ja teema valikut, esitatakse uurimisküsimused, tutvustatakse töö allikaid ja meetodeid.

Esimeses peatükis antakse ülevaade nõiaprotsesside uurimisest. Teises peatükis selgitatakse nõiaprotsesside olemust ja nõiahulluse võimalikke tekkepõhjusti. Kolmandas peatükis kirjeldatakse peamisi 15.-17. sajandi nõiaprotsesside raamatuid, samuti nõiaprotsesside apologetikute teoseid. Neljandas peatükis võrreldakse nõiaprotsessi käsiraamatut apologetiku vastava teosega ning tuuakse töö põhijäreldused. Töö lisas on esitatakse illustratiivse materjalina autorile kuuluva nõiaprotsessiraamatu ja sellega kokku kuulunud teoste tiitellehtede koopiad.

1. NÕIAPROTSSESSIDE HISTORIOGRAAFIA

1.1. NÕIAPROTSSESSIDE UURIMISEST 18. SAJANDIST KUNI 20. SAJANDINI

Huvi nõiaprotsesside vastu algas pea kohe pärast nõiaprotsesside lõppemist ja kestab tänapäevani. Vanimad uurimused on pärit valgustusajast 18. sajandil. Quedlinburgi ajalookirjutaja ja foogtikohtu ametnik **Gottfried Christian Voigt** (1740–1791) avaldas ajakirja “Berlinische Monatschrift” 1784. aasta aprillinumbris artikli: “Etwas über die Hexenprozesse in Deutschland,” milles vaatleb nõiaprotsesse valgustusajastule omaselt ebausumilminguna. Sellest artiklist pärineb ka 19. sajandil käibeleväinud arv 858 484 ohvrile Euroopas igal sajandil ning üldistatud nõiajahihohvrite arv 11 sajandi vältel – 9 424 994 inimest, mis autori arvates võib veelgi suurem olla. (Voigt, 308) (Frenschkowski 2002, 19)

19. sajandil hakkasid ilmuma arhiivimaterjalidel põhinevad uurimused. **Gottlieb Wilhelm Soldan** (1803–1869) avaldas 1843. aastal esimese allikatel põhineva tervikliku ülevaate “Geschichte der Hexenprozesse” (Nõiaprotsesside ajalugu). Ta õppis Halle Ülikoolis ja töötas õpetajana Giesseni gümnaasiumis. Ta väitis, et protokollid on küll katkendlikud, aga neid peab ikkagi avaldama, kasutades sealjuures **Leopold Ranke** meetodikesksust ja allikakindlust. Enne G. W. Soldanit koostas historiograafia Halle Ülikooli jurist ja filosoof **Christian Thomasius** (1665–1728). (Ruuben 2016, 303)

1869. aastal ilmus austria teoloogi ja religioonifilosoofi **Georg Gustav Roskoffi** (1814–1889), kultuuriajalooline käsitus kuradi kujutamisest inimkonna ajaloos “Geschichte des Teuffels” (Kuradi ajalugu, Leipzig 1869). Tema muidu tunnustatud töö pälvis kriitikat seoses Voigtilt üle võetud 9 miljoni nõiajahihohvri väite kordamisega. 19. sajandil räägiti “milljonitest” ohvritest. See oli antikatooliklik aeg, mil luterlased süüdistasid katoliiklasi inkvisitsioonikuritegudes. Johannes Moser ja Joseph Hansen lükkasid selle suurusjärgu ümber 1894. aastal. “Milljonites” ohvrites mõõtsid protsesse ka USA naisõiguslased, näiteks Matilda Joslyn Gage “Woman, Church and State” 1893. (Frenschkowsky 2002, 21–22) Frenschkowski toetub siin

Wolfgang Behringeni allikatele, kes on kirjeldanud neid teoseid “Neun Millionen Hexen” (Üheksa miljonit nõida) 1998.

Kölni arhiiviallikatest on nõiaprotsesse uurinud **Joseph Hansen** (1862–1943), kes oli Kölni linnaarhiivi direktor, tema esimene publikatsioon “Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter” ilmus Bonnias aastal 1901 ja sellele tehti arvukalt kordustrukke. (Frenschkowsky 2012, 26)

Ameerika ajaloolane **Henry Charles Lea** (1825–1909) oli suur süstemaatik, kes rõhutas nõiaprotsesside uurimisel originaalmaterjale ja -keeli ning pidas tähtsaks vanade Euroopa raamatukogude külastusi. Ta märkis, et varasemates uuringutes on andmed saadud koopiatest, pole uuritud algallikaid ega külastatud arhiiv-raamatukogusid. (Frenschkowsky 2012, 26–27)

Lynn Thorndike (1882–1965) oli Columbia Ülikooli professor. Temalt pärinevad juba teaduslikud monumentaalsemad väljaanded. Neist põhjalikum on kaheksaosaline väljaanne “A History of Magic and Experimental Science” 1923–1958 (Maagia ja eksperimentaalne teaduse ajalugu, 1923–1958), kus leidub maagia ja okultismi kirjeldusi antiikajast 17. saj. lõpuni. Eriti tuleb neis teostes juttu sellistest proto-teadusharudest nagu alkeemia, astroloogia ning antiik- ja keskaja meditsiin, millest arenesid välja modernsed empiirilised loodusteadused. Nõiauurimused asetuvad demonoloogia ja okultismi diskursusesse, mis on “madala rahva” ja “populaarse ebaususe” huviobjektid. Okultism ja esoteerika on ise osa Euroopa kultuuriajaloo- st. Seda valdkonda peaks vaatlema folkloristika kontekstist. (Frenschkowsky 2012, 30–32)

Modernsele nõiaprotsesside uurimisele vastukaaluks hakkasid levima kurioossed väljaanded. Inglise draamakirjanik ja vaimulik **Alphonsus Joseph-Mary Augustus Montague Summers** (1880–1948) sai tuntuks kui nõidade, vampiiride ja libahuntide uurija. Tema töödest hakkas moodustuma sekundaarne kirjandus, meelelahutuslikud raamatud vampiiridest, deemonitest, müstika ja samas nende müstiliste tegelaste uurimistest. Hoogu sai sekundaarne kirjandus siis, kui Summers tõlkis 1928. aastal “Nõiahaamri” inglise keelde. Ta pidas nõidu jt müstilisi olendeid realselt eksisteerivateks. (Frenschkowsky 2012, 26–29)

Saksa ajaloolane **Hans-Jürgen Wolf** on välja andnud mahuka nõiaprotsesside koguteose “Geschichte der Hexenprozesse: Holocaust und Massenpsychose vom

16.-18. Jahrhundert” 1995. Selles kogumikus kirjeldab ta saksa kultuuriruumi nõiaprotsesse väga detailselt, esitades allikatest ka statistilisi andmeid nii põhjalikult kui võimalik. Ta nimetab Euroopa nõiaprotsesside kõrgaega nõiaholokaustiks (*Hexen-Holocaust*) ja nõiakütte nõiaerikomandoks (*Hexensonderkommando*), tuues paralleeli natsisaksamaa tegevusega. Nõiahulluse põhjusteks märgib ta kõigi halbade asjade summeerumist ehk konfliktipotentsiaali esmalt kirikus ja siis ka kõigis teistes ühiskonna institutsioonides. Samuti toob veel ühe nõiahulluse põhjuseks ka kaks teineteisele vastu seisvat hoiakut: klerikaalne irratsionaalsus - rahva ebaus (*Irr-kontra Aberglauben*) (Wolf 1995, 33)

Viimase 50 aasta vältel on nõiaprotsesside dokumentaalsetele allikatele tuginedes ohvrite arvu pidevalt korrigeeritud, 20. sajandi keskpaigast hakkasid arvud vähenema Euroopa nõiaprotsesside ohvrite suurusjärgust aastatel 1400–1630, 1950. aastatel räägiti 200 000 ohvrit üleüldse, uuem saksa uurimus nimetab 60 000 ohvrit, neist saksakeelses keeleruumis 20 000. Ameerika teadlane Robin Briggs nimetab maksimaalarvuks 50 000 ohvrit Euroopas ja Venemaa alal 100 000 protsessis ajavahemikul 1400–1780. Kõige arvukamalt oli protsesse aastatel 1570–1630. Viimase 60 aasta jooksul on jäänud suurusele umbes 40 000 ohvrit ja peamine nõiajahi ajastu toimus 17. sajandil. (Freschkowsky 2012, 23)

Saksamaa nõiaprotsesside uurijad on kirjeldanud ka juriidilisi nõiaprotsesside teoseid, kuid siiski on uurimata või kirjeldamata jäetud väiksema levikuga juriidilised käsiraamatud, mille hulka kuulub ka siinse lõputöö võrdlusmaterjaliks olevad teosed Michael Freudilt ja Theodor Reinkingilt (vt. allpool võrdlusmaterjalis), need kajastuvad vaid bibliograafilistes andmebaasides ja digitaalarhiivides. Küll aga ei leia nõiaprotsesside kajastamist Eesti õigusajaloo väljaannetes ning edaspidi vajab uurimist see, miks õigusajaloo autorid ei kirjuta nõiaprotsesside juriidilistest teostest, kuigi need on ju õigusajaloo faktilised osad.

Dresdeni ülikooli varase uusaja professor Gerd Schwerhoff jaotab nõiaprotsesside alase kirjanduse nelja suurde rühma (Schwerhoff 2007):

1. Üldine sissejuhatus ja lähtekohad, mille alla kuuluvad internetiallikad, monograafiad, uurimused ja koguteosed..

2. Allikad, mis hõlmavad allikmaterjalide kogumikke, nõiatraktaate ja kohtumaterjale.
3. Aeg ja ruum, mille alla mahuvad erinevad ajastud, euroopa ja Ameerika nõiaprotsessid ning Aasia ja Aafrika etnoloogilised uurimused.
4. Süstemaatilised aspektid, kus kirjandus on jagatud temaatika või teadusalade põhiselt.

Nõiaprotsesside käsiraamatud on selles bibliograafias 4. rühma alajaotuses 6: Õigusajaloolised aspektid (Rechtsgeschichtliche Aspekte), mille all on nimetatud 25 üldtunnustatud uurimust.

Mecklenburgi piirkonna, kust on pärit lõputões uuritav käsiraamat, nõiaprotsesse kirjeldavad neli väljaannet:

Lorenz, Sönke: Johann Georg Godelmann – ein Gegner des Hexenwahns?, in: Roderich Schmidt (Hg.): Beiträge zur pommerschen und mecklenburgischen Geschichte, Marburg 1981, S. 61–105.

Lorenz, Sönke: Aktenversendung und Hexenprozess, dargestellt am Beispiel der Juristenfakultäten Rostock und Greifswald (1570/82–1630), Bd. 1 [Darstellung], Frankfurt 1982; Bde. 2.1 und 2.2 [Quellen] Frankfurt 1983.

Lorenz, Sönke: Ernst Cothmann (1557–1624) aus Lemgo in Westfalen. Ein Jurisconsultus Rostockiensis in Sachen Hexenprozess, in: Martin Kintzinger u.a. (Hg.): Das Andere Wahrnehmen. Beiträge zur europäischen Geschichte, August Nitschke zum 65. Geburtstag gewidmet, Köln 1991, S. 437–49.

Zagolla, Robert: Folter und Hexenprozess. Eine vergleichende Untersuchung von Straf- und Hexenprozessen anhand der Spruchpraxis der Rostocker Juristenfakultät im 17. Jahrhundert, Bielefeld 2007.

Nõiaprotsesside uurimisel ei tohiks raskuspunkti asetada mitte ainult kiriklikele dogmadele, vaid vaadelda protsesse komplekselt. Lugesdes lõputões kasutuselolevaid saksakeelseid väljaandeid, on märgata, et nõiaprotsesse on uuritud laiemas kontekstis üksnes kirikuajalooliselt. Nõiaprotsesside kõrgaja kohta, mil vallandus nõiajahihullus, on põhjuseid otsitud ajaloos laiemalt, arvesse on võetud Kolmekümneaastast sõda ja ka üht kliimafenomeni, mis leidis aset aastatel 1570–1630 ehk Euroopa “Väikest jääaega.” Keskenduda tuleks nõiaprotsessidele ka läbi sotsiaalajaloo. Nõiakahtlus (*Hexereiverdächtigung*) pole mitte üksnes Euroopa ja

Ameerika nähtus, vaid see on globaalne, mis esineb ka teistes kultuurides. (Frenschkowski 2002, 33–35)

1.2. Eesti nõiaprotsesside historiograafia

Eestis sai nõiaprotsesside uurimine alguse 19. sajandi esimesel poolel, need olid kantud ratsionalismiajastu ideedest ja kirjutajad olid baltisakslased. (Kulmar 2008, 147)

Holsteinist pärit õigusteadlane, Tartu ülikooli kriminaalõiguse professor **Eduard August Osenbrüggen** (1809–1879) avaldas 1848. aastal nädalalehes *Das Inland* artiklid “*Hexenprocesse in Dorpat 1608*” (Nõiaprotsess Tartus ja “*Ein Hexenprocess in Narva 1615*” (Nõiaprotsess Narvas 1615). (Leppik 200?, 289–290)

Tallinna esimene linnapea **Oskar Arthur von Riesemann** (1833–1880) pidas 1875. aastal baltisaksa teadusühingus Estländische Literärische Gesellschaft (Eestimaa Kirjanduse Ühing, EKÜ) ettekande teemal: Protsessid nõidade ja võlurite vastu Tallinnas 1615-1618. Ettekanne avaldati ühingu publikatsioonide sarjas “*Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands*“ 1877. aasta esimeses numbris pealkirjaga “*Hexen und Zauberer in Reval 1615-1618*” (Tallinna Linnaarhiiv 2016, vrdl. Ruben 2016, 32). Ettekande allikmaterjale, Tallinna rae alamkohtu protokolle, säilitatakse Tallinna Linnaarhiivis.

Usuteadlane, folklorist, kultuuri- ja koha-ajaloo uurija **Matthias Johann Eisen** (1857–1934) kogus Moosesesega seotud rahvapärismi ning avaldas raamatu “Seitse Moosese raamatut. Katse kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu seletuseks” (Tartu 1896). Selles teoses esitab Eisen enda interpreteeringud kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu kohta Eesti pärimuste taustal. Ajakirjas “*Agu*” ilmus temalt 1923. aastal ka artikkel “Eestimaa nõidade põletamine”.

XX sajandi esimesel poolel hakkasid uurijad tähelepanu pöörama nõiaprotsesside ajaloolise ja religioosse tausta kirjeldamisele.

Vaimulik ja koduloouurija **Rudolf Winkler** (1855–1917) pidas ettekande Rootsi võimu aegsetest nõiaprotsessidest Eestis samuti EKÜs. Tema artikkel “*Über Hexenwahn und Hexenprozesse in Estland während der Schwedenherrschaft: Vortrag, gehalten in der Literarischen Gesellschaft zu Reval*” ilmus ajakirjas “*Baltische Monatschrift*” 1909. aastal.

1930. aastal alustasid uurimist õigusajaloolane **Leo Leesment** (1902–1986), usundiloolane **Villem Uuspuu** (1911–1944) ja ajaloolane **Lemmit Mark** (1912–1962). (Kulmar 2008, 147) Väljapaistvaim autor oli Villem Uuspuu, kellelt 1937. ja 1938. aastal ilmusid ajakirjas “*Usuteadusline Ajakiri*” artiklid “Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust”, “Surmaotsused Eesti nõiaprotsessides” ja “Nõiaprotsesse Pärnumaa maakohtu arhiivist. Kuni 1642”.

Nõukogude võimu kehtestamise järel nõiaprotsesside uurimine lakkas ning alles 1987. aastal ilmunud artiklikogumikus “*Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis III*” Tallinn 1987 on ilmunud artiklid **Maia Madaralt** “Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini” ja **Juhan Kahkilt** “Ristiusk, teadus ja nõiaprotsessid XVII sajandil”.

Ajaloolane **Malle Salupere** (kaasautor Juhan Kahk) on kirjutanud Eesti nõiaprotsessidest “Tõed ja tõdemused” 1998, milles kirjeldab Eesti- ja Liivimaa nõiaprotsesse, mis olid *maleficiumi* ehk kahjustava nõidumise protsessid. Veel on samadest sündmustest kirjutanud kaasautoriga Juhan Kahkiga “Akadeemia nr.3-1991,” artiklis “*Nõiamoorid, pisuhännad ja maatargad, Taru 1619. aasta nõiaprotsessist ja selle taustast.*” Artiklis kirjutatakse, et nõiaprotsessid jõudsid Kesk-Euroopast Baltikumi 100 aastase hilinemisega ja oli juba välja kujunenud ideoloogiline vundament, mis kajastus arvukates käsiraamatutes, neist tähtsaim “Nõiahaamer.” Jällegi on “Nõiahaamer” tähtsaimaks peetud, teised teosed aga nimetamata jäetud. Mõlemates väljaannetes kirjutab Malle Salupere, et katoliku aega Eesti- ja Liivimaal ei saa nõiaprotsessides tähtsustada, sest luterluse saabumisega hävitati kloostrite ja kirikute arhiivid ning seetõttu pole sellest perioodist protokolle säilinud, välja arvatud väike osa Tartu jesuiitide perioodist.

Teoloog **Tiina Vähilt** on ilmunud “*Image of werewolf in folk religion and its theological and demonological interpretations.*” Münster 2006, kus ta interpreteerib libahuntlust Eesti folkloori taustal. Mitmeid tema publikatsioone on libahuntide ja nõiaprotsesside teemal leida ka Eesti Teadusinfosüsteemis.

2016. aastal ilmus **Aarne Rubenilt** ülevaate-teos “*Nõiaprotsessid Eestis*” (Tallinn 2016).

Väliskirjanduses on Eesti nõiaprotsesse käsitlev aines ära toodud ka **Bengt Ankarloo** ja **Gustav Henningseni** väljaandes “Early modern European witchcraft : centres and peripheries” Oxford 2001.

Tulevikus tasub uurida, mis põhjustel nõukogude perioodil nõiaprotsesside uurimistele ei pööratud nii suurt tähelepanu kui enne ja pärast nõukogude võimu perioodi.

2. NÕIAPROTSSESSIDE OLEMUSEST

2.1. Nõiausu tekkepõhjused

Nõiausu kujunemise põhjuseid võib vaadata nii mütoloogiliselt, demonoloogiliselt kui ka antropoloogiliselt ja sotsiaalsest aspektist.

Mütoloogia poolelt oleks nõiauskumuste algupära rahvaste pärimustes ja uskumustes, mis on talletatud müütides, muinasjuttudes ja rahvapärimestes.

Demonoloogiline kontekst on kristlik ja kiriklik ning põhineb sellel, mida kirik õpetab saatanast ja demonitest ning nende tegevustest ja tagajärgedest.

Antropoloogilise ja sotsiaalse aspektina vaadeldakse indiviidide ja inimgruppide käitumist mõjutavaid tegureid ning arusaamu.

Russell märgib Euroopa nõiausu kujunemisel kolme tegurit: loitsimine, paganausk ja folkloor, millele lisandub keskaja lõpust hereesia kui kiriklik element (Russell 2001, 65).

Rahvapärimeste näiteks hiliskeskajast on pärimus Faustist, see on Theophiluse-legendi lähtekohaks. Dr. Johannes Faust, kelle prototüübiks on **Georg Faust** (1480–1540), oli saksa õpetlane ja mustkunstnik-maag. Temaga kohtumisest on jutustanud ka **Philipp Melanchthon** (1497–1560). Faust oli maagiat õppinud väidetavalt Krakowis ja kuradiga lepingu sõlminud, et maagiatarkusi omandada. (Valk 1994, 168)

Saksa ajaloolase **Eva Labouvie** sõnul oli nõiahullus kollektiivne imaginatsioon, mis algas tavalistest külanõidadest ja lõppes kogu Euroopat (osaliselt ka Põhja-Ameerikat) haarava hullusega, mis toimus igal pool ühesuguse nn nõiatähendusliku mustri (Hexendutungsmuster). (Labouvie 1993, 155)

Saksa ajaloolane ja vaimulik **Johann Diefenbach** (1832–1911) jagab nõiaprotsessidega tegelevad uurijad erinevateks koolkondadeks:

1. Ajalooline koolkond uurib, millised olid ajaloolised protsessid, mis viisid ühiskonna nõiaprotsessideni ja ketserite jahtimisele, inkvisitsiooni väljakujunemine, kiriku ja riigivõimu koostöö. Elu ja ühiskond ning kristlus nendes. Kuidas käsitlevad ajaloolased neid sündmusi.

2. Meditsiiniline koolkond, mis rõhutab, et arusaam nõidusest on subjektiivne ehk usk nõidusesse on tulenenud narkootiliste ainete teadmatust (tungaltera) või

teadlikust (nn. nõiarohud) tarbimisest. Meditsiiniline koolkond kirjeldab haigusseisundeid, mis tekitavad sellised näilised olemused, mida kunagi arvati nõiduse tulemuseks olevat.

3. Filosoofiline koolkond kirjeldab kuidas nõiausk ja hallutsionogeenid inimese maailmapilti kujundasid.

4. Juriidiline koolkond uurib ketseri- ja nõiaprotsesside juriidilist korraldust, süüdistatavate õiguslikku staatust ja õigussüsteemist tulenevaid tagajärgi (Diefenbach 1988, 169–170).

Nõiajahihullus hakkas tasapisi hoogu võtma 16. sajandil ja jäi varasesse uusaega (1500–1648). Seda perioodi Euroopas iseloomustab poliitilise ja sotsiaalse pinge kasv. Euroopast algas rahvaste väljaränne, riikides valitses absolutism ja algasid revolutsioonide ajajärgud. Arenes astronoomia ja kartograafia, leiutati navigatsiooniinstrumendid, paranes laevaliiklus ja hoogustus kaubandus eksootiliste maadega nagu näiteks Hiina ja Aafrikaga ning loomulikult reisis Ameerikasse kui uude maailma.

Euroopa riikide monarhias püsis absolutism ja riigiusk, kehtis reegel: “*Cujus regio, eius religio*” (Kelle riik (võim) selle usk). Prantsusmaal defineeris poliitfilosoof **Jean Bodin** valitseja suveräniteedi nii: “*legibus solutus*” – seadustest lahus. Bodin arvas, et valitseja on seadustest vaba, sest ta ise on seaduste looja. Ta allub vaid Jumalale ja tema seadustele.

Reformatsiooni käigus kujunesid välja kindlamad protestantlikud konfessioonid. Arenesid tulirelvad. Nõiaprotsesside aktiivsesse perioodi 1400–1640 jäävad suured sõjad: Saja-aastane sõda 1337–1453 Prantsusmaa ja Inglismaa vahel (Die Zeit VII 2016, 295), Rooside sõda Inglismaal 1455–1487, mis oli Lancasteri ja Yorki suguvõsa vaheline Inglismaa trooni pärast (Die Zeit VII 2016, 396). 1420. aastal algas Tehhis hussiitide sõda Püha Rooma Keisririigi vastu. (Hartmann 2007, 87) Pärast Lutheri surma 1546 algas Schmalkaldeni sõda Keiser Karl V ja protestantide vahel, mis lõppes 1547. Aastal. (Hartmann 2007, 101) Saksamaa talurahvasõjas aastatel 1524–1526 sõdisid talurahvas, linnarahvas ja aadel, sõda oli vallandunud nii usulistel kui ka majanduslikel põhjustel. (Die Zeit VIII 2016, 190)

Madalmaades algas 1565. aastal ülestõus Hispaania valitsemise vastu, nõuti inkvisitsiooni tegevuse lõpetamist, Hollandi linnades algasid pildirüüsted, sõjategevus toimus katoliiklaste ja protestantide vahel (Die Zeit 2016, 264).

Konfliktid toimusid Rootsi ja Taani vahel, neist suurimaks peetakse Taani ja Rootsi sõda 1563–1660 (Die Zeit 2016, 281). Bartholomäuseöö veresaun (Pärtliöö) Prantsusmaal toimus 1572. aastal, kus hukati hugenotte paavst Gregorius XIII nõusolekul. (Hartmann 2007, 104)

Suur sündmus oli ka Kolmekümneaastane sõda 1618–1648, mida arvati sel ajal olevat kui apokalüpsise saabumine ja mis arvatavasti oligi peamiseks nõiahulluse põhjustajaks. Martin Lutheri surma-aastal algas saja-aastane ususõda 1546–1648 protestantide ja katoliiklaste vahel, samuti keisri ja vürstide vahel. Selle lõpuperioodil toimus Kolmekümneaastane sõda (1618-1648), mis toimus katoliikliku Prantsusmaa ja protestantliku Rootsi vahel. Nende kahe vaenupoole keerisesse jäid ka paljud teised Lääne-Euroopa riigid. 80% Euroopa rahvast sai kannatada sõjategevuse ja katkupuhangute läbi. Tulenevalt 1555. aasta Augsburgi usulahu lepingust kujunes 1648. aastaks Saksamaal välja protestantlik Põhi ja katoliiklik Lõuna.

Kolmekümneaastane sõda paistis silma oma julmuse ja rahva kurnamisega. Kuna sõda käis peamiselt protestantide ja katoliiklaste vahel, siis on loomulik, et nõiaprotsessides need osapooled süüdistasid teineteist nõiduses ainuüksi usutunnistuse pärast.

Paljud nõiaprotsesside ajalugu käsitlevad autorid märgivad, et nõiajahi fenomenis oli tähtis osa Euroopa “väikesel jääajal”, mil ilmad olid aastaringselt eriti jahedad ja saagid ikaldusid (Die Zeit VIII 2006, 360). Ilmade jahenemine algas juba 15. sajandil ja kestis lünklikult 19. sajandini. Eriti jahedad ilmad olid perioodil 1570–1630. Kuna selle aja inimesed ei tundnud veel kliimadünaamikat ega osanud leida jääaja tekkele objektiivset põhjust, oli tol ajal kõige loogilisem seletus nõidus. Kui demonoloogid kirjutasid, et nõid võib vihma või rahet manada, siis võis kogu pikaajaline halb ilmastik samuti olla nende kätetöö. (Frenchkowski 2002, 166–117)

Nõiduskujutelmade põhjusena on nimetatud ka tungaltera söömisest tulenenud hallutsinatsioonid. Tungaltera (*Claviceps purpurea*) on parasiitaim rukki ja nisupeade küljes ning väga mürgine. Kasutatud on seda ajaloo sünnituse hõlbustamiseks, tänapäeval aga toodetakse sellest migreenivastast ravimit. Kutsuti ka *Antoiuse tuleks*. Inimesed söövad tungaltera sisse puhastamata viljast valmistatud

leiva või õlle kaudu. Kaasnevad hallutsinatsioonid, mis võivad kesta kuni aasta. Tungalteradest saadakse omakorda veelgi psühhoaktiivsem aine – LSD. (Piippo 2011, 281–282)

Tungaltera rohke levik on seotud eelpool nimetatud “väikese jääajaga”, sest jahedate ja niiskete ilmade korral kasvab see parasiit hoogsalt. Ka nälja tõttu söödi palju puhastamata vilja. Ei saa eitada, et süüdistustes kirjeldatud fantaasiapildid võisid tekkida ergotismi hallutsinatsioonidest.

Hallutsinatoorsed põhjused on ära märkinud ka **Joseph Hansen** ja **Hugh Trevor-Roper**, kelle arvates usk nõidumisse olevat saanud alguse mägedes, kus hõre õhk kutsus esile hallutsinatsioone. (Rusell 2001, 85)

2.2. Süüdistamine nõidumises ja nõiaprotsessid

Nõiaks nimetati tol ajal inimest, kes oli sõlminud lepingu saatanaga või tema käsilaste-deemonitega ning saanud seeläbi maagilise väe oma tegevusega ning kahjustas inimesi ja nende vara. Peamine oli aga see, et nõid oli Jumala vastane ning nõidumine oli kuritegu nii usu kui ka kiriku vastu. Nõidade hulka kuulusid ka maagid, kes oma tegevusega on astunud üle Jumala seaduste piiri.

Igasugune nõidus põhines teadvustatud või teadvustamata sobingul kurjuse jõududega – *pactum significatum cum daemonibus initum* (Harmening 2001, 141). Ebausuvahendi kasutamine eeldas “vaikivat kokkulepet” – *pactum tacitum*. Kui aga deemonitega suhtlemist teadvustati ja selleks oli ka kindel tahe, seatakse alus “väljaöeldud kokkuleppeks” – *pactum expressum*. Deemonid kutsutakse tegudele – *expressa invocatio*.

Nõidadele omistati nimetused: saksa keeles *Hexe* või *Zauberer*, ladina keeles *maleficus*, *incantator*, *divinator*, *sortiarius*, *sorcerer*, *fatturiera*, itaalia keeles *hechicera*, *phytonissa*, *striga*. Nõidumise tähistamiseks olid nimetused *maleficium* ja *veneficium*. *Maleficiumi* korral aitasid nõida oma tegevusega saatan ja deemonid. *Veneficium* seisnes inimeste või loomade mürgitamises nõiarohtudega. Peamiselt peeti nõidadeks naisi, itaaliakeelsed nimetused on naissoost: *striga*, *furia*, *lamia*, *masca*. Eestis ja Soomes oli aga süüdistavate osas erinevus muust Euroopast – süüdistatavad polnud ainult naised, ka meeste osakaal oli peaaegu naistega võrdne.

Üldiselt sattusid nõiakohtu alla keskealised ja vanemad mehed ning naised. (Madar 1987, 131)

Üks osa oli aga selliseid nõidu, kes tegelesid ravitsemisega ega kasutanud deemonlikke sümboleid. Neid nimetati vastunõidadeks (*Kontrahexen*) ja nad olid kogukonna kaitse all ning jäid nõiaprotsessidest välja. Neid ei süüdistatud halvas nõidumises ja nende staatus oli “*ex maleficio*” ehk nõidusväline. (Wolf 1995, 59)

Nõiad võisid võtta ka looma või eseme kuju (*Werwandlung*), olla lind või libahunt, kass, madu, kivi jpt. Selline muundumisvõime on pärit juba antiikmütoloogiast, Egiptuse, Araabia ja Kreeka lugudest, nt *Kirke* ja *Medeia* Vana-Kreeka müütidest, Ovidiuse metamorfoosid ja „Kuldne eesel“ Apuleiuse. (Jilig 1999, 44–48)

Hilisantiikses demonoloogilises kirjanduses kohtame deemoneid **Homerose** ja **Hesiodose** teostes, kus on kirjas deemoni kõnelused. Ka **Platoni** (427–347 e.Kr.) teostes „Symposion“ ja „Epinomis“ on juttu deemonitest. Samuti kirjutab neist Platoni õpilane **Xenokrates** (396–312 e.Kr.). Hiljem veel **Plutharcos** (45–125 p. Kr.) ja **Plotinus** (ca 234–302 p.Kr.). (Götz 1999, 57–60)

Kristliku teoloogia kujunemisel deemonite ja kurjuse käsitlemiseks on suur roll kirikuisa **Augustinusel** (354–430 pKr). Juba lapsena puutus ta kokku erinevate uskudega, sest ta isa oli paganausku (kristlikus kontekstis) ja ema kristlane. Augustinuse maailmavaadet mõjutas neoplatonism. Ta nägi Piiblis vastuolu ainujumala ja paljude paganlike jumalate, müütide ja riituste vahel. Ta tõi esile Vana Testamendi kirjakohta Psalm 96:5 „*Omnes dii gentium daemonia...*“ – „Sest teiste rahvaste jumalad on ebajumalad...“ ning pidas paganlikke jumalaid deemoniteks. Deemonid kui kuradi käsilased tulevad esile loomisloos 1 Ms 6:1–4, kus langenud inglid heitsid ühte inimestega. Seda akti on hiljem palju kujutatud demonoloogiliste raamatute gravüüridel. Ka Uues Testamendis märkis ta vastava kirjakohta Pauluse kirjast: 1 Kor 10:20 “*Ei! Vaid ma ütlen, et seda, mida ohverdatakse, ei ohverdata Jumalale, vaid kurjadele vaimudele. Aga ma ei taha, et teie saaksite kurjade vaimude kaaslasteks.*” Ohverdamisest rääkides rõhutas ta ka järgmist lausungit: 1 Kor 10:21 “*Te ei või juua Issanda karikast ja kurjade vaimude karikast, te ei või osa saada Issanda lauast ja kurjade vaimude lauast.*” Kõneldes lepingust kurjusega viitas ta Jesaja raamatule: Jesaja 28:15 ” *sest te ütlete: ” Me oleme sõlminud surmaga lepingu ja loonud põrguhauaga liidu- tulgu või uputusetulv, meieni see ei ulatu, sest me valisime oma varjupaigaks vale ja pugesime pelgu pettusesse.”*”

Kuradile vastu seismise kohta viitab Augustinus Matteuse evangeeliumile Mt 4:1–11, kus kurat kiusas Jeesust, Augustinuse teoses “*De civitate Dei*” (“Jumalariigist”), raamatutes 8–10 kirjutab ta demonoloogilisi tekste ja nimetab ära kaht riiki: “Jumalariik” (*civitas Dei*) ja “Maailmariik” (*civitas terrena*), mis on saatana meelevaldas ehk “Kuradiriik” (*civitas diaboli*). (Götz 1999, 63–66)

Tõuke selleks, et ta oma õpetuses kurjuse alget hakkas käsitlema, andsid Ilmutusraamatu lood kahe maailma võitlusest ja lõpuaegadest. Jumal lõi inimese enda näo järgi ja saatana kisub teda eemale kurjajuurega (*radix mali*), inimesel poleks ihasid, kui saatana poleks teda kahjustanud. (Ruben 2016, 58)

Kirik näeb nõiduslike ja demonlike elemente Piiblis ning selle kõrval gnostitsistlikes ning uusplatonistlikes kirjutistes, samuti on seal ka eksortsismi (Jilig 1999, 53–54). Uues Testamendis on eksortsistlik lugu, kus Jeesus ajas pahad vaimud sigade sisse. Ka tänapäeval on kirikus ristimine eksortsistlik tegevus.

Augustinuse viited Piiblile said edaspidi aluseks nõiaprotsessidel. Teoloogid-demonoloogid, ülikoolide professorid ja juristid võtsid nõiduse kriminaalprotsesside juhiste koostamisel need kirjakohtad vastuväideteta autoriteetseteks alusteks. Kui seadustes endis võis ühe või teise asjaolu puhul vaielda, siis Piibli kirjakohtad asjaolude kohta olid lõplikud ja üheselt tõlgendatavad. Kui süüdistatu sattus kohtupinki kriminaalse teo pärast, kahjustas ta siis teisi inimesi, loomi või vara; või varastas, tuli kindlaks teha, kas ta tegi seda oma isiklikest vajadustest või tulenes tegu kokkuleppest kurjade jõududega. Ja kui ilmnisid kurjade jõudude mõjud, lisandusid süüdistusele paragrahvid nõiduse kohta ning asju menetles ka inkvisitsioon, kes pidi kinnitama kohtualuse seotuse kuradi või tema demonitega. Kui karistus kriminaalse teo suhtes sõltus teo ja süü suurusest, siis nõiaks tunnistamisega sõltus karistuse suurus juba ainuüksi nõiaks olemise süüst. Edasine sõltus kohtuametnike ja kogukonna armulikkusest. Katoliku kiriku aladel kuulas nõiduses süüdistatuid kõigepealt üle inkvisitsioon ja andis edasi riigikohtule, protestantlikel aladel esmalt aga kirikukohus ja vajadusel anti süüdistatu edasi riigikohtule. Karistused määrati lõpuks riigikohtutes ja siit tulenevalt ei saa justiitsmõrvade süüdistusi suunata vaid kirikule.

Nõiaprotsesside seadusandlus Euroopas oli legitiimne alates Rooma õiguse tekkimisest. 15. sajandist hakkasid kõik teised tähtsamad seadused välja kujunema

Rooma õiguse järgi, nii ka Saksa-Rooma keisririigi tähtsaim karistusseadus “Constitutio Carolina” (1532). (Diefenbach 1988, 176)

Püha inkvisitsioon oli katoliku kiriku ametkond, mis võitles hereetikute ja ketseritega, sinna juurde lisandusid ka nõiad. Inkvisitsioon loodi paavst Gregorius IX ajal 1231–32, sellest sai ka vastureformatsiooni institutsioon. (Goldman 2006, 498)

1184. aastal löid keiser Friedrich I ja paavst Lucius III ühise liidu ketserite vastu võitlemiseks ning paavst Innocentius III lõi ketseritevastase ametkonna ka oma pontifikaadis. Juba Inkvisitsiooni vajadusele osutas 1215. aastal ka Laterani kirikukogu. Inkvisitsiooni teostasid peamiselt dominikaani ja frantsisklaste ordu vaimulikud. Viimane suur inkvisitsioonikorraldus toimus vastureformatsiooni ajal, kui paavst Paulus III asutas 1542. aastal usukohtu kõrgemaiks instantsiks paavstist ja kardinalidest koosneva Püha Ameti Kongregatsiooni (*Congregatio Romanae et universalis inquisitionis*). See nn “*Sanctum Officium*” ehk püha ametkond toimis kuni 19. Sajandini. (Die Zeit 7VII 2006, 254)

Nõiaprotsesside hoogustumisele andis tõuke paavst Innocentius VIII 1484. aastal välja antud nn. nõiabulla “*Summis desiderantes*,” mis põhines kirikuõigusele *Canon episcopi*. See andis ajendi nõiaprotsesside juhise “*Malleus maleficarum*” kirjutamiseks, mille esmatrükk ilmus aastal 1487. Raamat sai üldtuntuks, aastatest 1487–1669 on teada 29 väljaannet (Nessner 1999, 87–88). Innocentius VIII bulla “*Summis desiderantes*” on Euroopa suuremate nõiaprotsesside avalöögiks. (Saard 2013, 248)

Euroopas on piinamise kui ülekuulamismeetodi juured keskajas. Tolle aja kohtumenetluses oli piinamine (*tortuur*) kriminaalprotsessi tavaline osa. Jesuiit **Paul Laymanni** õigusajaloolise käsitluse “*Processus juridicus contra sagas et veneficos*” (esmatrükk 1629) järgi eeldas inkvisitsiooni (ülekuulamise) alustamist osutamine (*denuntiones et indicia*): see inimene on teinud seda, mida tast oletatakse. (Laymann 1710, 3–4; Ruben; käsikiri avaldamisel, 76)

Piinamine oli kohtupidamises erandlik meede, kuid oli ka seaduseauguks kohtunikele, kes tahtsid kiiret ja küsimusteta kohtupidamist. Kui polnud otseseid tõendeid ehk selgus vaid nn pooltõde, siis pooltõed õigustasid piinamise rakendamist. (Diefenbach 1988, 178)

Piinamised tunnustuste saamiseks olid 16. sajandi kohtulike argumentidena laialdaselt tunnustatud. Hispaania jurist **Martin Antonio Delrio** (1551?1608) kirjutas teoses „Maagia seletamine“ (*Disquisitiones magicae*; 1599), et Saatanast lõhutud hinged ei lase end aidata. Tema viiteaparaadis olid autoriteetidena nimetatud „Malleus Maleficarum” alajaotused 3.9; 3.14; 3.15; katalaani teoloogi ja inkvisiitori **Nicholas Eymerichi** (u 1320-1399) inkvisiitorite juhiste “Directorium Inquisitorum” (1376) kolmas osa, hispaania teoloogi ja juristi **Alfonso de Castro** (1494/5-1558) “De potestate leges poenalis” (1551) üldise karistusseaduse *poenalis* 29. peatükk, mis nägi ette surmanuhtluse kahjustava nõidumise eest. Kangekaelsus (*Maleficio taciturnitatis*) tähendas ülekuulamisel vaikimist kuradineeduse nimel. Manajate ja posijate küsimust puudutas Delrio oma V raamatu 16. osas (Delrio 1599: 541?550), kus sedastas, et süütu ilmalaps ei ole ketser, sest ketseritel on kindlad põhimõtted: sarnaselt posijaga läheb ketser meelega eksiteele.

Saksa-Rooma keisririigi valitseja Karl V kriminaalkohtuseadus *Constitutio Criminalis Carolina* (1532), õigusteaduses tähistatult CCC suhtus kohtulikku piinamise ettevaatlikult. Seevastu Kramer ja Sprenger “Nõiahaamer” pidas piinamisi igati õigustatuks.

Eestis oli 1632. aasta maakohtukorralduse järgi lubatud piinata talupoegi ja linnakodanikke enne ja pärast ülekuulamist. Kohtuprotokollides leidub andmeid piinamistest vähe, kuigi Eestis kasutati tortuuri peaaegu kogu 17. sajandi jooksul. Rootsi kuninga käsul keelati piinamised Liivimaal 1686. ja Eestimaal 1699. aastal. Tegelikult kadus see alles 18. Sajandil. (Madar 1987, 134–135)

Jesuiit **Friedrich von Spee** teos „*Cautio Criminalis*“ aga võttis piinamiste suhtes tõrjuva seisukoha. Spee väitis, et piinamine on ohtlik menetlus ja süütute arvelt suurendatakse süüdlaste arvu. (Ritter 1982, 81)

Käesoleva lõputöö võrdlusmaterjaliks olevas Michael Freudi nõiaprotsesside käsiraamatus vastab küsimusele piinamise kohta küsimus XXXV, kus küsitakse, kas *venefica* korral rakendada piinamist kohe viitega „*Constitutio Criminalise*“ seadustekogu sättele art. V-61. Vastuses on kirjas, et piinamine on kasutusel siis, kui pole kindlaid tõendeid. Siia-sinna vastused annavad piisava aluse piinamiseks. Ja kui piinamise all on antud ülestunnistus, siis kas anti tõesti pädev (*competener*) vastus või piinatav manööverdas. (Freud 1667, 44)

17. sajandi teisel poolel hakkasid ususõjad Euroopas lõpule jõudma. Hariduse kasvu ja teaduse arenedes kadus usk üleloomulikesse nähtustesse ja vähenes ka nõiaprotsesside arv. Kui protestantlik kuradiusk lõppes, siis ilmutas kuradi teema end edasi rahvalikes lugudes ja pärimustes, näiteks lood dr. Faustusest ja Waltburgi mäe nõiapidudest. Kuradi- ja nõidade teema kulgeb pidevalt ajas ja ruumis, kus käsitletakse elu ja surma, loodust ja kultuuri. (Frenschkowsky 2002, 108–109)

18. sajandil hakkasid jõudsalt arenema loodusteadused, valgustusaja filosoofiaks sai ratsionalism ning nõidust ja maagiat enam ei tähtsustatud. Seega minetasid nõiaprotsessid oma tähtsuse ja nõidust hakati käsitlema kui rahvapärimust, nõiajutud läksid üle legendidesse, tuntuimad muinasjutud nõidadest on vendade **Jacob Ludwig Carl Grimmi** ja **Wilhelm Grimmi** loomingust 18. sajandil. Kui saksa pärimustes on nõia- või kuradilugusid seostatud lihtsa inimesega, siis Eesti rahvapärimustes seotakse kuradit isandaga, mõisahärraga (mõned lood Herta Laipaik “Maarjakask”) ja kurat või deemonlik rahvapärane tegelane (pisuhänd, härjapõlvlane saksa mütoloogiast, maa-alused jt.).

25. juunil 1975 tühistas Vatikani Kongregatsioon kõik nõiaprotsesside määrused ning nõiaprotsessid ei kuulu enam roomakatoliku kiriku tegevusse. Anti välja dokument „Kristlikust usust ja deemoniõpetusest“. (Götz 1999, 83)

2.3. Katoliku kirik ja protestandid Euroopa nõiaprotsessides

Täiesti õigustatud on küsimus: kas suurem osatähtsus oli nõiaprotsessides katolikul või luterlikul kirikul? Osakaalu suurust ei saa üheselt hinnata, sest nõiaprotsessid hakkasid toimuma ajal, mil kirik oli veel ühtne ja jätkusid ka siis, kui kirik oli lõhenenud. Usupuhastuse saabudes ei saa enam kirikut nimetada ühtseks, sest protestandid ei allu Rooma paavstlikule Pühale Toolile.

Kuid küsime siis, kas protestantluse tekkimisega kasvas nõiaprotsesside hulk? Sündmusi ja allikaid jälgides võiks märkida, et otseselt protestantismi saabumisega protsesside arv järsult ei tõusnud, kõrgaeg saabus alles peaaegu 100 aastat pärast

Lutheri algatatud reformatsiooni ja siis esines ohtralt nõiaprotsesse reformeeritud aladel Saksamaal, Austria alal ja Rootsis ning Taanis.

Kuigi Luther võttis nõidade ja kuradi asjus sõna, ei pidanud ta nõidade jälitamist vajalikuks, samuti arvasid ka tema ligemal seisnud järgijad, nõiajahtimine algas alles pärast Lutheri surma ja reformatsiooniprotsesside lõppu. (Ruben 2016, 79–80)

Luther ei pidanud võitlust kuradiga tähtsaks, sest ta väitis, et inimene on usu läbi juba kuradi võitnud, seda võib välja lugeda ka tema koraalist “Ein feste Burg ist unser Gott” (“Üks kindel linn ja varjupaik”).

Katoliku kirikut huvitasid eeskätt hereetikud ja samuti nõiaprotsessid, kusjuures paljud nõidussüüdistused seoti hereesiatega, sest nõiad kui kuradi käsilased pidid levitama valeõpetusi. Katoliku kiriku jõud kulus ka protestantide vastu võitlemiseks. 17. sajandi nõiaprotsessides polnud katoliku kirik nõiajahis enam nii aktiivne kui olid protestandid ning pealegi ilmusid nõiaprotsesside esimesed vastased välja katolikust kirikust, suur tähtsus on **Friedrich von Speel**.

Aga siiski leiame katoliku kiriku poolt sooritatud justiitsmõrvade arvu suuremana, sest katoliku kiriku tegevus nõiaprotsessides oli pikemaajalisem. See algas mitu sajandit enne reformatsiooni ning nõiaprotsessidele lisanduvad ka inkvisitsiooni poolt süüdimõistetud hereetikud. Ususõdade käigus said teoks ka surmakaristused, mis polnud otseselt seotud nõiaprotsessidega ja mis pandi toime radikaalsete reformatsiooniliikumiste poolt (isehakanud prohvetite nagu Thomas Müntzer, Konrad Krebel, Felix Manz jt. järgijad), kus hukati nii protestantlike hereetikuid, kes kaldusid oma arvamustega nn õigest usupuhastuse ideoloogiast kõrvale, ja loomulikult ka katoliiklasi. (Schnyder 2008, 155–116).

Kuid tuleb rõhutada veel kord, et see võrdlus on vaid kiriklikus dimensioonis ja kirik pole ainuosaline nõiaprotsessides, peab arvestama ka riigivõimu.

Nõidu jälitasid ka nõiakütid (*Hexenfinder*), kes enda tegevust ei seostanud ei kiriku ega mõne muu institutsiooniga, nad tegutsesid raha eest ning saatsid oma ohvri sinna, kust kõige suuremat kasu oodati. Niisugustest nõiaküttidest on tuntud puritaanlane **Matthew Hopkins** Inglismaalt, kes saatis oma ohvraid surma ja sai 20 illingit iga inimese kohta. (Baschwitz 1990, 189)

3. PROTSESSIRAAMATUD

Raamatute osa maagias ja nõiaprotsessides pole tähtsusetu, need olid kasutusel teoloogidel, ülikoolide professoritel, valitsusametnikel ja juristidel, esimesed said neist juhiseid „nõidade“ äratundmiseks, teised karistuse määramiseks.

Ühelt poolt aitasid raamatud nõidu ja nõidumist tuvastada ning karistusi määrata, teiselt poolt nähti saatanlikku ohtu ka mõningates raamatutes endis. Inimesed kommuniqueerivad omavahel märkidega, milleks on peamiselt sõnad ja sõnad pannakse omakorda kirjamärkides kirjadesse ja raamatutesse. Märkide abil suhtlevad inimesed ka demonlike jõududega. Märkidel pole iseenesest mingit tähendust, need saavad oma täitevjõu alles siis, kui nende tähenduste osas kokku lepitakse ja neid kasutatakse demonitega suhtlemisel. Sageli on kohtuprotokollides kirjas, et nõidumises on kasutatud mingit nõiaraamatut ja ka juriidilistes teostes on kirjutatud, mida teha siis, kui kasutatud on maagilise sisuga raamatut.

Paralleelselt nõiaringi-uskumusele usuti ka raamatumüstikat – on olemas raamatud, mille varal Saatan teab kõiki hingi. Kuri küsib sinna allkirja ja sellest tuleks hoiduda. Kajavere 1687. aasta nõiaprotsessis ilmneb tunnistustes vanamees, kes küsib allkirja musta või valgesse raamatusse, valida tuleb valge. (Uuspuu 1938, 21)

Nõiaprotsessides kasutatavaid demonoloogilisi raamatuid peame vaatleme kahes rühmas. Ühed on teoreetilised, mis kirjeldavad nõidust ja maagiat ennast. Teise rühma moodustavad praktilised teosed, need on juriidilist laadi ja käsitlevad otseselt protsesse, ülekuulamist ja teisi juriidilisi menetlemisi. Need ongi nõiaprotsesside käsiraamatud, kus otseselt peetakse süüteks nõidust ja süüaluseid nõidadeks. Siia juurde kuuluvad üldised juriidilised seadustekogud, sest nõiaprotsessid tuginesid riiklikele seadustele, mis andsid nõidussüüdistustele lisakaristused. Seega määrati demonoloogilise teose alusel nõidumise ja nõiaks olemise kahtlus. Seadus märkis ära selleks olemise staatuse, kas see on kuritegu. Tihti ongi kunagised nõiaprotsesside raamatud köidetud seadustekogumikega, nii ka selles töös esitatud Michael Freudi 1667. aasta nõiaprotsessi raamatuga “Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen ...”.

Kuigi nõiduses süüdistatute üle toimusid kohtuprotsessid nagu teistegi kuritegudes süüdistatute üle, peaks neid protsesse vaatlema õigusajaloos eraldi nähtusena. Selliste protsessidega olid kirik ja riigivõim kõige enam seotud ning nõiaprotsessidega saab siduda ka ketserite ja hereetikute vastu esitatud süüdistusi. Nõiaprotsesside jaoks kirjutatud raamatute puhul eksisteerib kaks peamist raamatute rühma: kiriklikud-demonoloogilised ja riiklikud-juriidilised teosed.

Kohtud toetusid kriminaalprotsessides nõidade hukkamise otsustamisel Piibli kirjakohtadele, peamiselt Exodus 22:18 ning *Carolina* (Constitutio Criminalis Carolina 1532) kriminaalseadusega seotult pidid nõiad kuuluma elusalt põletamisele. (Madar 1987, 131)

Trükitud nõiaprotsessiteoseid ilmus raamatute ja traktaatidena, nii pamflettide kui ka lendlehtedena. Lendlehed olid kas ametlikud teated ja tsirkulaarid või propagandistlikud teadised. Kirjaoskamatule rahvale trükiti puulõikes ja gravüüridena pilte, kus paavsti kujutati antipaavstina või Antikristusena (Antikristuse teema kuulub demonoloogia valdkonda), näiteks kujutasid katoliiklikud lendlehed Lutherit Kristuse ees kuradina.¹ Traktaadid ja nõiaprotsessiraamatud olid mõeldud kasutamiseks ametnikele.

15. sajandi lõpuni juhtisid nõiaprotsesse vaimulikud kohtunikud, eriti inkvisiitorid. 1520. aastal võttis Saksamaal ja Prantsusmaal maagiasüüdistuste kohtulikud uurimised üle ilmalik juristiktsioon. Nõiduskuritegu koosnes edaspidi kahest süüdistuse põhimõttest: eemaldumine Jumalast (kirikuseaduse alusel) ja ilmalike seaduste vastu eksimine, mis moodustas kokku segasüüteo – *crimen mixtum*. Süüdistatu vastu võeti kasutusele kiriklikud ja ilmalikud karistusmeetmed. (Hallinger 1999, 135)

Siin kirjeldatud demonoloogilised teosed kirjutavad kirjalikest lepingutest või suulisest kokkuleppest lepingu sõlmimiseks inimese ja demonlike jõudude vahel. Võrdlusmaterjali Michael Freudi nõiaprotsesside käsiraamatu 14. küsimuses väitleb autor kuradi kirjutatud märkide üle, kas need on nõiaks tunnistamiseks tõesed või mitte. (Freud 1667, 14–15)

¹ Näiteid on leida Saksamaa reformatsiooniaegsetes teostes. Käepärased näiteid on leida kahes väljaandes: Gerhard Wehr. "Thomas Müntzer in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten". (Hamburg: Rowhold Verlag, 1972) ja Bernadette Schöller. "Kölner Druckgraphik der Gegenreformation"(Köln 1992).

3.1. Peamised teosed ja autorid

Nõiaprotsesside käsiraamatuid on välja andnud tol ajal hästi tunnustatud juristid ja teoloogid, mõningate teoloogide tegevus oli kitsamalt piiritletud deemonite ja nõiduse uurimisega ja neid tituleeriti demonoloogideks.

Kõige tuntum ja tsiteeritud nõiaprotsesside raamat on “Malleus maleficarum” (“Nõiahaamer”), mille esmatrükk ilmus Speyeris 1487. aastal. Raamatu autorid olid dominikaanlased, inkvisiitorid **Heinrich Kramer** (Henricus Institoris) ja **Jakob Sprenger** (1434–1495). Seda peetakse nõiaprotsesside peateoseks. Tänapäevases dimensioonis kuulub raamat rohkem folkloori valdkonda. Ilmus aastatel 1487–1669, ühtekokku 29 väljaandes. (Nesner 1999, 88–92)

Esimeste “Nõiahaamrite” trükkide tiitellehed on lakoonilised, Nürnbergis anti välja 1494 aastal veel kaks “Nõiahaamri” trükki, aga sealgi pole kolofoonis (inkunaabli lõpus olev tiitelleht) autori nime märgitud. 1519. aastal Nürnbergis Friedrich Peypuse trükikojas trükitud raamatu tiitellehel on kirjutatud Heinrich Institoris ja Jakob Sprenger kui võrdsete õigustega autorid. 1479. aastast Heinrich Kramer latiniseeris oma nime ja kasutas seda edaspidi Heinrich Institoris (*Institoris* - Kufmann, Krämer (kaupmees)). 1574. aastal Veneetsia väljaandes on Sprenger märgitud ainuautorina. 1580. aastal Frankfurtis Basse trükikoja järeltrükkis on Kramer kaasautoriks märgitud. Kõigis prantsuskeelsetes väljaannetes on märgitud raamatut kui paljude autorite koostööna kirjutatud. Segadus sai alguse juba 1484. aastal, mil notar Johann Gremper vormistas paavsti bulla “*Summis desiderantes affectibus*” Krameri palvel “Nõiahaamri” raamatu jaoks. Põhjus võis olla ka selles, et Kramer meelega lasi vormistada autorluse nii, et tema nimi poleks nähtav ja selle põhjuseks võis olla tema halb avalik kuulsus, mis sai alguse Innsbrucki fiaskost, kust ta minema kihutati. (Behringer 2007, 31-35)

“Nõiahaamer” ei ilmunud katoliku kiriku paavstlikul korraldusel, autorid võtsid aluseks paavsti bulla, milles aga ei räägitud otseselt raamatu koostamise vajadusest. Jakob Sprengeri autorsus on tänapäeva uurijate poolt koguni kahtluse alla seatud, arvesse võttes kahe mehe omavahelisi vaenulikke suhteid. (Behringer 2010)

Raamat oli mõeldud kasutamiseks piiskoppidele ja preestritele, aga seda võisid kasutada ka kõik, kes inkvisitsiooniga seotud ametis otsustavatel kohtadel olid. Kölni

ülikooli teoloogid mõistsid teose üsna pea hukka kui ebaetilise käsitluse ning raamatut kasutati ilmalikes kohtutes katoliiklikes piirkondades (Baschwitz 1990, 92–96). Juba tol ajal nähti raamatut kui haiglasliku fantaasia kogumikku, kus suurem osa väiteid ei ühtinud ühegi tunnustatud demonoloogi arvamusega. Teutonia provintsis keelati Krameril koguni jutlustamine ja teda ähvardati rahatrahvi ning ekskommunikatsiooniga. Katoliku kirik mõistis teose üsna pea hukka. (Jerouschek 2003, 37–39)

“Nõiahaamriga” sarnase teose “Flagellum haereticorum fascinariorum” (“Ketserlike nõidade roosk,” käsikirjaline teos 1458, esitrükk 1581²) oli kirjutanud prantsuse inkvisiitor **Nicolas Jaquier** (ka Jacquier, ?-1472). “Malleus maleficarum” viitab otseselt naistele – *maleficarum*. Juba enne “Nõiahaamri” ilmumist 1482. aastal Revensburgis toimunud nõiaprotsessis ilmutas Kramer äärmuslikku viha naiste vastu ning piiskop Georg Golser (srn. 1489) nimetas teda “sügavalt nartsisslikult haigeks”. (Frenschkowsky 2012, 129–130)

Pealkirjaks võetud “*Malleus*” oli olemas Johannes Dieppurg de Frankfordia (u 1380–1440) teoses “Malleus Judaeorum” ehk “Juudihaamer.” “Nõiahaamer” kirjutati kui süstemaatiline käsiraamat ketserlusinkvisitsiooniks. Instruktoris soovitas nõidade vastu võitlemisel kasutada ka neid kiriklikke seadusekogumikke, millega kirik võitles ketserite vastu nagu *Canon episcopi*.

“Nõiahaamer” oli nii teoloogiline kui ka juriidiline käsiraamat. 1712. aastal kirjeldas seda raamatut valgustusfilosoof **Christian Thomasius** kui segaduste traktaati (*confusissima disputatio*) (Frenschkowsky 2012, 127). Ka on “Nõiahaameri” eessõnas “Apologia auctoris” tendentslikult tõlgendatud paavsti Innocentius III 1484. aasta bullat “*Summis desiderantes affectibus*” ketserite ja nõidade vastu kui poolehoidu autoritele. (Frenschkowsky 2012, 129–130)

“Nõiahaamer” oli alates esmailumisest oma aja bestseller, kuid seda vaid kirjanduslikus tähenduses. Ametlikus kasutuses oli sel madal ametlik staatus (*kleinerei “offiziellen” Status*) ning nõiahulluse ajaks 17. sajandil oli teos kaotanud oma tähtsuse. (Frenschkowsky 2012, 133–134)

² Flagellum Haereticorum Fascinariorum autore F. Nicolao Iaquerio ... His recens accesserunt Lamberti Danaei de veneficis, quos vulgo Sortiarios vocant, dialogi. De Joachimi Camerarii in Plutarchi de oraculorum defectu, epistola. De Martini de Arles ... de superstitionibus tractatus. Iohannis Trithemii de reprobis atque maleficis quaestiones III ad Maximil. I. Imp. Rom. Item Thomae Erasti de strigibus liber. Summo studio & industria F. Ioan. Myntzenbergij Ordinis Carmelitarum edita. Francofurti ad Moenum, M.D.LXXXI.

Raamat on temaatiliselt jagatud kolme ossa: esimene osa “PRIMA PARS MALLEI MALEFICARVM, Tria continens, qui ad Maleficium concurrunt, vt sunt, Daemon, Malesicus, et Diuina permissio.” Kirjeldab teoreetiliselt eksistentsiprobleeme ja loodusnähtusi. Selles osas on 18 küsimust. Nimetatakse deemoneid ja defineeritakse nõiaaks olemine, süüdistuste pearõhk on suunatud naistele, näiteks sõna *feminus* (naine), tuleneb liitest *fe*-usk ja *minus* – vähem *st.* naine oma loomuomaselt kaldub usust kõrvale.

Teose teine osa “MALLEI MALEFICARVM, MODVM IN MALEFICIIS INFERENDIS, atque amouendis feliciter pertractans, SECVNDA PARS.” jaotub omakorda kaheks peatükiks, kus esimene on 16 ja teine 8 alajaotusega. Esimeses peatükis kirjutatakse nõiakunstist, kuidas nõiad end moondavad. Teises osas on kirjas kiriklikud vastumeetmed nõiduse vastu.

Kolmas osa “MALLEI MALEFICARVM TERTIA PARS. AD OPVS IVDICIALE, TAM inforo Ecclesiastico, qu?m ciuili, contra Maleficos, ac omnes H?reticos pertinens, XXXV.” Käsitleb jälitamist ning räägib vaimuliku- ja ilmaliku õiguse vahekorra nõiaaprosessides. (Nesner 1999, 92–94)

Kui “Nõiahaamer” trükkis ilmus, vallandas see nõiaaprosessides irratsionaalse tegevuse. (Holl 2007, 397–398)

Raamat ilmus esmalt ladina keeles ning seda on tõlgitud saksa-, poola-, inglise-, vene-, rootsi jt. keelde. Esimene tõlge oli ladina keelest saksa keelde 1491 nn “Nürnbergi Nõiahaamer.” (Behringer 2007, 89)

Prantsuse jurist, Lotringi hertsogi Charles III sekretär **Nicolas Remy** (1530–1616) kirjutas raamatu “Daemonolatreia ; ex Iudicijs capitalibus nongentorum plus minus hominum, qui sortilegij crimen intra annos quindecim in Lotharingia capite luerunt“ (Lyon 1595), mis oli sarnane “Nõiahaamrile” ning võeti selle asemel mitmel pool kasutusele. Teose tiitellehel on kirjas, et see on “väga kasulik, armas ja vajalik lugemine.” Remy oli agar nõiakütt Lotringis ning õigustas piinamisi ja hukkamisi nii nagu ka “Nõiahaamer” seda ette nägi. (Baschwitz 1999, 154–155) Raamat ilmus 1595. aastal esmatrükis ladinakeelsena Lyonis. Raamatu saksakeelne väljaanne “Daemonolatria” ehk “Kuraditeener” ilmus kahes trükis Kölnis ja Frankfurtis. Remy kirjutas oma raamatus et: “Niipalju kui mina tean, on kõige tundmatu aluseks demonoloogia neetud valdkond, sest seletamatuid fakte pole olemas. Kõik ebaloomulik tuleneb kuradist”. (Daemonolatreia, 1595. 52, 408; Valk 1994, 179)

Kuradiga lepingu sõlmimise kontseptsiooni arendas oma teoses “De la Demonomanie des Sorciers” (1580) välja Prantsuse poliitfilosoof ja jurist **Jean Bodin** (1529–1596) (Bremer 2008, 93). Tema tähtsaimaks teoseks on 1576. aastal ilmunud “Les Six livres de la République“ („Kuus raamatut vabariigist“), milles käsitles Prantsuse ususõdades esile kerkinud arutlusi valitsemisvormidest. Teos nõidade kohta oli mõjukas, sellest ilmus Prantsusmaal mitmeid kordustrukke ning teos tõlgiti pea kohe ladina keelde pealkirjaga “De Daemonomania Magorum” (1581) ja saksa keelde pealkirjaga “Vom Aussgelassnen Wütigen Teufelsheer der Besessnen” (1581). Bodini raamat oli kasutusel Prantsusmaal üle saja aasta ja viimane trükk ilmus sellest 1698, mil nõiaprotsessid olid vaibunud. (Baschwitz 1999, 126)

Würzburgi ülikooli professor ja arst **Hermann Neuwaldt** (1588–1652) annab teoses “Bericht von Erforschung Prob und Erkenntnis der Zauberinnen durchs kalte Wasser : in welchem Wilhelm Adolph Scribonii meinung wiederleget und von ursprung Natur und Warheit diesser und anderer Purgation gehandelt wirdt” (1584) juhiseid, kuidas nõidade ülekuulamisel nn veekatsumise toiminguid läbi viia. Selles on ära toodud ka Marpurgist pärit filosoofi ja pedagoogi Wilhelm **Adolf Scriboniuse** (1550–1600) kirjutis “Sendbrieff Von erkundigung und Prob der Zauberinnen durchs kalte Wasser“ (1583). Veeproov ehk vanemas keelekasutuses veekatsumine oli tuntud ka Eestis ja Liivimaal. See oli süütuse või süü tõestamiseks. Teoloogiline nimetus on *ordaalina*. 13. saj. keelati veekatsumine ära, kuid 16.–17. saj. võeti need kohtuprotsessidel taas kasutusele. (Madar 1987, 132)

Baltimail oli üheks nõiaprotsessijuhiseks „Üheksa nõiajutlust” (“Neun Ausserlesen und Wolgegründete Hexen Predigt, Darinnen der Terminus Magiae oder Zäuberey nach den Logicalischen terminis richtig und kürztlich auss Gottes Wort, und andern Schriebenten und Historien erkläret und aussgeföhret worden, und in der ThumbKirchen zu Riga öffentlich gehalten, Durch M. Hermannum Samsonium Pastorn und Superintendenten”), mille autoriks oli Liivimaa superintendent, Riia pastor **Hermann Samson** (1579–1643) (Ruben 2016, 164). Samson oli peamine Rootsi kirikupoliitika juurutaja alates 1630, mil viidi lõpule kogu Eesti ala vallutamine rootslaste poolt. (Kahk 1987, 156)

Nõiaprotsessides toetus Samson kindlalt Constitutio Criminalis Carolina seadustele. Samson jagas nõiad kolme rühma vastavalt süütegude suurusele. Esimeses olid need, kes enese teadmata on kuradi meelevolda langenud ja arvavad, et on lepingu

sõlminud, kuigi tegelikult seda ei ole. Neid ei peaks karistama, sest fantaasia pole karistatav ja nad võivad olla hoopis vaimuhaiged. Teises rühmas olid need, kes on tõesti kuradiga lepingu sõlminud, kuid sellega pole teisi veel kahjustanud. Neid pidi manitsetama või kogudusest välja heitma. Kolmandas rühmas olid need, kes kuradiga liidu sõlmisid ja teda ka teenisid ning teisi inimesi ja nende vara kahjustasid, nende peal rakendus Piibli Exodus 22:18 järgi surmanuhtlus. (Madar 1987, 131)

Juhan Kahk viitab oma artiklis ka soome ajaloolase Antero Heikkineni uurimusele „Paholaisen liitolaiset noita- ja oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jaälkipuoliskolla, n. 1640–1712 (1969), kus on märgitud Tallinna pastori Ludwig Dunte raamatu „Decisiones mille et sex casuum conscientiae...“ (1643) kasutamist Soomes toimunud nõiaprotsessides.

Märkimist väärivad veel ka teoloogiadoktor Peter Binsfeldi “Tractatus de Confessionibus Maleficorum et Sagarum” (Traktaat nõidade tunnistustest, 1589), mille saksa keelde tõlkis **Adam Berg** ja mis pealkirja all “Tractat Von Bekänntniss der Zauberer und Hexen. Ob und wie viel denselben zu glauben” ilmus aastal 1591. (Hartmann 1999, 104)

3.2. Apologeetikute teosed ja autorid

Nõiaprotsesside kriitikud kasvasid välja inkvisitsiooni käigus. Nõiaprotsesse käsitles kriitiliselt hollandi humanist, arst **Johann Weyer** (Wier, lat. Piscinarius, 1516–1588) teostes “De Praestigiis Daemonum et incantationibus ac venificiis” (“Deemonite silmapettest, loitsudest ja mürkidest”, Basel 1563) ja “De lamiis” (“Vampiiridest”, Basel 1577) (Wikipedia)

Üks tuntumaid kriitikuid oli saksa jesuiit ja poeet **Friedrich Spee** (1591 –1635). Oma teoses „Cautio Criminalis, Seu De Processibus Contra Sagas Liber (Seadusega tagatud õigused ehk raamat nõiaprotsesside vastu, 1631) kritiseeris Spee avalikult nõiaprotsesside käsitusviisi. Ta suhtus kriitiliselt piinamistesse, sest piinamistega saadud tunnistustest võis igapähe nõiaks tunnistada. (König 2004, 66)

Ülo Valk kirjutab, et 1690. aastal andis hollandi teoloog **Balthasar Bekker** (1634–1698) välja traktaadi “De Betoverde Weereld“ (“Nõiutud maailm”) ja Bekker arvas, et Saatanat pole tarvis karta, sest ta on juba põrgus aheldatud (Valk 1994, 237–238).

Saksamaa teadusraamatukogude kataloogid VD17 ja KVK annavad traktaadi ilmumisaastaks 1693, kordustrukk on ilmunud 1691. aastal.

3.3. Juriidilised teosed

Nõiaprotsessides olid kasutusel nii seadustekogud kui ka seadused, mis olid suunatud vaid nõiaprotsesside läbiviimisele.

Saksa-Rooma keisririigis kehtis keiser Karl V valitsusajal koostatud kriminaalseadus *Constitutio Criminalis Carolina* (CCC) mis kinnitati esmakordselt 1532. aastal. Seaduse koostajaks oli vabahärra **Johann von Schwarzenberg** (1463–1528). Selle raamatu protsesside menetlemise küsimustiku ülesehitus sarnaneb Michael Freudi 1667. aasta nõiaprotsessi käsiraamatuga, kuigi Freudi raamatu ilmumisel Cautio Criminalise järgi enam süüdi ei mõistetud. Seadus oli kasutusel kuni 18. sajandini. Seadus sätestab, et piinamist võib kasutada juhul, kui kahtlustati, et nõid on kahjustusi tekitanud oma võluväega ja oli vaja välja selgitada, milliseid võluväega meetmeid nõid kasutas põgenemisel, kui teda taga aeti. Raamat oli mõeldud kasutamiseks kohtuametnikele. See oli esimesi nii põhjalikult koostatud kriminaalseadustikke, kus püüti selgemalt eristada ka ilmalikke ja jumalikke ehk sakraalseid kuritegusid. (Roper 2007, 38)

Ühelt nõiaprotsesside tähtsaimalt juristilt **Benedict Carpzovilt** (1595–1666) on ilmunud juriidiline käsiraamat: „Jurisprudentia forensis Romano-Saxonica secvndvm ordinem Constitutionum d. Augusti electoris Saxoniae in part. IV. divisa. Rervm et qvaestionvm in foro, praesertim Saxonico, vt plurimum occurrentivm et in Dicasterio septemvirali Saxonico celeberrimo, quod vulgo Scabinatum Lipsiensem apellitant, ex jure civili, Romano, imperiali, canonico & provinciali tractatarum ac decisarum. Definitiones jvdiciales svccinctas et nervosas, placitisque et sentens dominorum scabinorum corroboratas exhibens” (Lipsiae (Leipzig) 1642). Carpzovi traktaadid on konvoluutides tihti koos nõiaprotsesside käsiraamatutega ja teda märgivad juriidilistes teostes ära ka teised autorid eeskätt kui nõiaprotsesside tähtsat juristi. Carpzov käsitles kriitiliselt oma käsiraamatus piinamisi.

Benedict Carpzov (1595–1666) oli jurist ja nõiateoreetik. Sündis Wittenbergis, õppis filosoofiat ja õigusteadust Wittenbergis. 1615. aastal jätkas ta õpinguid Leipzigi ülikoolis ja 1616. aastal Jena ülikoolis. Promoveeriti 1619. aastal Wittenbergi ülikoolis doktoriks. 1636–1639 oli assessorina ametis ülemõukonnakohtus Leipzigi ja apellatsioonikohtus Dresdenis 1639–1645. Carpzov oli tollel ajal õigusteaduse suurim autoriteet. Oma kriminaalõiguste teostes pidas ta tähtsaks piinamise piiramist ja nõudis, et enne mõista süüdlane õigeks kui hukka mõista süütu. See oli väga tähtis lähenemine nõiaprotsessides. Carpzov ei kahelnud nõidade olemasolus, kuid väitis, et nõiduse olemasolu on tuvastatav. (Diefenbach 1987, 334–336)

Kolmes köites ilmunud teosega “*Practica nova Rerum Criminalium*“ (Wittenberg 1635) sai ta juristide seas absoluutseks autoriteediks kriminaalõiguse alal. Carpzov oli juristide oraakel, kelle öeldu järgi kõik joondusid. (Soldan 1986, 194–196)

Inkvisitsiooniprotsesse käsitles Carpzovi 1653. aastal ilmunud “*Peinlicher Sächsischer Inquisition- und Achts Proces : Darauß zuvernehmen, Wann, wie, und welcher Gestalt von der Obrigkeit ex officio wider die delinquenten und Verbrechere zu inquiren, so wohl auch wieder die Flüchtigen mit der Acht zu verfahren*“ *Constitutio Carolina*, Rooma õiguse ja Saksimaa õiguse ning kuurvürsti ediktidest lähtuvalt. 1657. aastal avaldas ta ka Saksimaa protsessiseaduse “*Processus juris Saxonici*”. (Diefenbach 1987, 334)

Dietrich (Theodor) Reinkingk (1590–1664) oli õigusteaduste doktor, kantsler ja kohtupresident Taanis, Hessenis ja Schwerinis. Kuramaalt pärit, oli ta noorena katkuepidemia eest Saksamaale saadetud. Õpingute järel Kölnis, Stadthagenis ja Marpurgis promoveeriti ta 1616. aastal õigusteaduste doktoriks. Ta oli mitmetel kõrgetel ametikohtadel Hessenis ja Schwerinis. Tema põhiteos “*Tractatus de Regimine Seculari et Ecclesiastico*“ (Ilmalikust ja vaimulikust valitsemisest, 1619) kujundas Reinkingk Saksa riigiõiguse alused. Kui Schleswig-Holsteini hertsog Friedrich tõusis Taani kuningaks (Frederik III), sai temast Schleswig-Holsteini herstogiriigi esindaja. Tema kavandas 1661. aastal ka Taani troonijärgluseaduse. Religioosse sisuga tööd on pärit Reinkingki elu lõpuaastatest (Otto 2003). Giessenis ilmus 1662. aastal juriidiline käsitlus “*Responsum juris, in ardua et gravi quadam causa, concernente processum quendam contra sagam, nulliter institutum & inde exortam diffamationem: ubi quaestiones quaedam, de nocturnis sagarum*

conventiculis, saltationibus, usurpatione, supellectilium piorum in illis, transmutationibus personarum in alia animali, confessionibus, assertionibus & denuntiationibus, exacta examinantur, & requisita totius processus criminalis proponuntur, annexis aliis quibusdam, ad praesentem facti speciem, pertinentibus quaestionibus, solide enucleatis” (Juriidiline vastus, mis puudutab ränka ja rasket nõiaprotsessi juhtumit). Samast aastast on pärit ka teine teos “*Tractatus synopticus de retractu consanguinitatis*” (Traktaat veresesuguluse tühistamisest/valekstunnistamisest), mis esmakordselt ilmus 1631. aastal ning autori poolt ümber töötati. Reinkingi ei mainita seoses nõiaprotsesside juriidilises kirjanduse autorina uurimisega, kuid nimetatud teosed on ühes köites Michael Freudi nõiaprotsessi raamatuga, mis lubab arvata, et neid kohtupidamises ka võidi kasutada.

Michael Freudi protsessiraamatuga ühes köites on ka Helmstedti ülikooli professori Heinrich Hahni (1605–1668) seadusekogumik maksudest ja trahvidest “*Opusculum aureum ad de indaganda in instrumento pacis Osnaburgensis et monasteriensis comprehensum et constitutionem imperii Ratisbonen. Sem de Anno M DC LIV*”.

Kuna Saksamaa oli käsitletaval perioodil jagunenud paljudeks vürsti- ja krahviriikideks, olid igas neis kasutusel ka omad seadused. Näiteks Bayeri piirkonnas kasutati oma seadust “*General- und Spezial-Instruction über den Hexenprozeß im Churfürstenthumb Bayern*“ (Üld- ja eriinstruksioon Bayeri kuurvürstkonna nõiaprotsessideks, 1622).

Eestis oli nõiaprotsessides kasutuses Karl XI 1687. aasta edikt “*Von Fluchen und Schwersen auch Einleitung des Sabbaths*”. (Madar 1987, 131–132)

Kokkuvõtvalt liigituvad eelpool kirjeldatud teosed järgmiselt:

1. Demonoloogilised ja dogmaatilised teosed
2. Loodusteaduslikud teosed
3. Juriidilised teosed.

Neid teosed ja autoreid ei saa sisuliselt üksteisest kindlalt eristada, sest juriidilised ja loodusteaduslikud (meditsiini-) teosed sisaldavad demonoloogiat ja autorid olid samal ajal nii juristid kui ka teoloogid. Tol ajal polnud veel teadused kindlapiiriliselts välja arenenud. Juriidilistes teostes leiame siiski eraldi teoste rühmad, need on nõiaprotsesside käsiraamatud, mis juhendavad nõiaks olemise uurimistoiminguid ning teise rühmana karistusseadustikud. Nõiaprotsesside käsiraamatutest me ei leia

karistusi, on vaid arutlused karistuste üle, kuid karistused määrati hoopis teiste seaduste põhjal ja seetõttu ongi nõiaprotsesside käsiraamatud tihti köidetud kokku (konvoluudud) karistusseadustikega.

Siit saame teha järelduse, et vähemalt 17. sajandil, nõiaprotsesside kõrgajal ei olnud kirik see, kes süüaluseid hukkas, vaid kõik toimus riigiõiguslikel alustel, mis annab tunnistust kiriku osatähtsuse vähenemisest ja riigivõimu osatähtsuse suurenemisest nõiaprotsessides.

4. MICHAEL FREUDI JA FRIEDRICH SPEE TEOSTE VÖRDLUS

4.1. Teoste autoritest

Friedrich Spee von Langenfeld sündis 1591 Kaiserwerthis. 1610. aastal astus ta jesuiitide orduusse, 1621–1624 oli ta Kölnis filosoofia- ja moraaliprofessor. 1627. aastast oli Spee vaimulik Bambergis ja Würtzburgis, kus keskendus nõiaprotsessides süüdistatute abistamisele ja oli neile hingehoidlikuks pihisaks (*Beichtvater*). Ta suri 1635. aastal Trieris. (Diefenbach 1988, 278)

Michael Freud sündis 1620. aastal Mecklenburgi väikelinnas Plaus käsitöölise peres. Hiljem oli ta seal lähedal pastoriks aastatel 1645–1678. Ta oli veendunud luterlane, keda huvitas protestantlik eetika. Oma protestantlike eetiliste plaanide elluviimisel leidis ta kogukonnas palju vastuseisu või passiivsust. 1678. aastal siirdus Freud Wismarisse ja aastal 1688 Lübeckisse, kus ta mõlemates linnades oli linnakoolide prorektor. Ta luges enda pastorikarjääri ebaõnnestunuks ja hakkas 25 aastat enne oma surma kirjutama raamatuid protestantlikust eetikast ja distsipliinist, mida ühtekokku ilmus üle kolmekümne. Mitmed nõiduseteemalised kirjutised viisid ta tagasi pastoriametisse. Nõiaprotsessi käsiraamat aastast 1667 oli tema esimene teos, kus ta käsitles nõiaprotsesse südametunnistuse küsimustest lähtuvalt. 1671. aastal ilmus teine suurem raamat “Gewissens-Fragen Oder Gründlicher Bericht Von Zauberey und Zauberern, Von Mitteln wider dieselbe Und was für einen Process Christliche Obrigkeit wider die Zauberer gebrauchen solle.“ Raamatutes on kirjas koguni pastoraalne ehk hingehoidlik lähenemine nõiaprotsessides. Ta nõudis, et piinamiste asemel võiks leida teisi meetodeid tunnistuste saamiseks ja nõidust ei juuri välja mitte tagakiusamiste vaid rahva harimisega. Aastal 1671, mil ilmus tema

teos “Südametunnistuste küsimused” nõiaprotsesside kohta, lõpetati juba 10 aasta pärast Mecklenburgi alal nõiduses süüdistatavate tagakiusamised. (Moeller 2008)

Selles raamatus on umbes 400 protestantide vastuväidet “Nõiahaamri” väidetele. 1688 toimus juba Mecklenburg-Schweriini provintsis seadusemuudatus, mil hertsog Christian Ludwig andis välja edikti, kus käskis nõidade põletamist piirata, võttes aluseks Güstrowi superintendendi, Rosstocki konsistoriumi ning ülikooli õigusteaduskonna arvamused. (Wolf 1995, 884)

Freudi väljaandele sarnane raamat on olemas Tartu Ülikooli raamatukogus, kuid selle ülesehitus on veidi teine ja tiitellehel pole raamatu autorit märgitud.

4.2. Teoste ülesehituse võrdlus

Alljärgnevalt on võrreldud Michael Freudi nõiaprotsessi käsiraamatu “Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen / Insonderheit denen Richtern hochnötig zuwissen“ 1667. aasta väljaande ja nõiaprotsesside kriitiku Friedrich Spee teose “Cautio criminalis” saksakeelse 1647. a. ilmunud tõlke “Cautio Criminalis oder Rechtliches Bedenken wegen der Hexenprozesse” struktuuri (vt. Tabel 1). Raamatu tiitellehel ja teistel lehtedel on ühe kindla isiku käekirjaga käsikirjalised märkmed ja omanikumärk keegi Francke. Sama nimi on ka kirjutatud ka teiste raamatute tiitellehtedele konvoluudis.

Tabel 1

Michael Freudi ja Friedrich Spee teose võrdlus

	Michael Freud	Friedrich Spee
Tiitel	Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen. Insonderheit denen Richtern hochnötig zuwissen. Aus Vornehmer Theologorum und Jurisconsultorum Schrifften Mit Fleiss zusammen getragen, und zum öffentlichen Druck befodet durch Michaelem Freudium, Dienern Göttliches Wortes zu	Gewissens-Buch: Von Processen Gegen die Hexen. An Alle Hohe Obrigkeiten Teudtschlandt auss nothtringenden motiven geschrieben. Insonderheit Den Rächten und Beicht-Väteren der Fürsten, der Inquisitoren, Brandt-Meisteren, Richteren, Advocaten: Beicht-Väteren der Armen Beklagten und

	<p>Cuppendin und Plawerhagen (Süümeküsimused nõiprotsessidest. Eriti kohtunikele hädavajalik teadmine. Väljapaistvate teoloogide ja juristide töödest hoolega kokku kogutud ja avalikult trükki antud Cuppendini ja Plawerhageni jumalasõna teenri Michael Freudi poolt).</p>	<p>Gefangenen: Predigeren auch anderen Leuten sehr nützlich und nothwendig zu lesen. Anfangs Ohne Nahmen in Lateinischer Sprach Ausgangen, Jetzo In die Teudtsche Übersetzet, Durch Johan Seiferten von Ulm, der Zeit Schwedischen Feld-Prediger (Südametunnistuse raamat nõiaprotsesside kohta. Kõigile Saksamaa kõrgeteleametivõimudele tungivatesl põhjustel kirjutatud. Eriti nõunikele ja vürstide pihisadele, inkvisiitoritele põletajatele, kohtunikele, advokaatidele, vaeste kaebealuste ja vahistatute pihisadele ja muule rahvale kasulik ja vajalik lugeda. Algul anonüümsena ladina keeles välja antud ja nüüd saksa keelde tõlgitud Ulmist pärit Johan Seiferti, Rootsi väljutlustaja poolt).</p>
Ilmumisandmed	<p>Güstrow, gedruckt durch Christian Scheppeln. Anno 1667.</p>	<p>Bremen, In verlegung Jost Köhlers, Buchhäbblers. Gedruckt bey Jacob Köhler. 1647</p>
Maht	<p>[8], 101 lk.</p>	<p>[16], 200 lk.</p>
Pühendus	<p>Mecklenburgi hertsogile Gustav Adolfile (1633-1695, valitses alates 1654.a.)</p>	<p>Bremeni kindralkubernerile ja Rootsi väeülemale Hans Christoff Königsmarckile (1600-1663)</p>

Gratulatsioonid autorile	Rostocki ülikooli teoloogiaprofessor August(us) Varenius; supeintendent Daniel Janus; Rostocki ülikooli õigusteaduste professor Christian(us) Woldenberg(ius); Güstrowi pastor Stephan(us) Hane; Güstrowi linnaministeeriumi vaimulik Zacharias Schröder; Güstrowi koguduse pastor Johannes Franciscus Clausing; Güstrowi toomkiriku pastor Nicolaus Heidemann	Puuduvad
Eessõna	Puudub	Vorred dess Autoris selbst (Autori eessõna, autori nime pole märgitud)
Sisukord	Index quaestionum (Küsimuste nimestik raamatu lõpus, lk. 93–98). 66 küsimust ja vastust erinevate autorite töödest. Küsimused ja vastused on saksa- või ladinakeelsed olenevalt mis teosest need on pärit.	Gewissens-nöthige verwahrung in Peinlichen Sachen der Hezerey (Süümevajadustest kinnipidamine nõiakunsti kriminaalajasjades). 51 küsimust ja autori arutlust.
Küsimuste näiteid	Qvaest. XIII (lk. 11): Was von der Wasser-Prob zu halten, ob dasselbe experimentum gut, und ob daraus von der verdächtigen Persohnen Schuld oder Unschuld zu urtheilen. (Mida arvata	Die 2. Streit-Rede (lk. 3): Ob denn mehr Hexen, Zäuberinnen und Unholden, In Teutschland alss anderstwo? (Kas Saksamaal on rohkem nõidu, võlureid ja kurivaimu kui mujal?)

	<p>veeproovist, kas see katse on hea ja kas sellest võib kahtlustatava isiku süüd või süütust välja lugeda).</p> <p>Qvaest. XLIX (lk. 60): Quod si mater gravida, ex delicto ad mortem sit condemnata, executio statim in actum deducenda, ita ut foetus in utero gestatus, etiam una morti tradatur? (Kui ema on rase ja kuriteos surma mõistetud, kas karistamist lükatakse edasi/ vähendatakse, kuivõrd muidu hukatakse samuti ka loode)</p>	<p>Die 17. Streit-rede (lk. 52): Mag mann auch denen von Hexerey-wegen verhafteten Leutem, die defension zu lassen, und ihnen einen Advocaten verstaten? (Kas võiks nõidussüüdistusega vahistatutele kaitset lubama ja neile advokaadi andma?)</p>
Lisad	<p>Addenda (lisa 8., 13. ja 15. küsimuse juurde. Errata (Trükivead)</p>	<p>Appendix. Von nachtrucken und Krafft der tortur: und dess besagens: was diese Ding aussrichten können (Lisa. Piinamise kahjulikkusest ja jõust ja selle tähendusest: mida sellega võib saavutada)</p>
Registrid	<p>Index autorum (Autorinimede register)</p> <p>Index rerum memorabilium (märksõnaregister)</p>	<p>Puuduvad</p>

Teoste võrdlusest on näha, et kuigi sarnaste pealkirjadega, on autorite lähenemine süüeküsimustele täiesti erinev. Freud on kokku kogunud nõiaprotsessidel esitatud küsimused ning erinevate autoriteetsete õpetlaste ja pühakirjaskohtadest tulenevad vastused neile. Oma raamatu kasutajana näeb ta eelkõige kohtunikke. Spee tõstatatud küsimused suunavad teose lugejaid mõtlema süüdistuste ja otsuste langetamise juures. Ka tema suunab oma teose eeskätt otsuste langetajatele, kuid peab silmas ka laiemat lugejate ringi. Oma vastustes toetub Spee samuti teistele

autoritele, kuid teeb seda arutlevalt ja sunnib lugejat endaga kaasa mõtlema. Väitlustes (streit Rede) on peamine rõhk piinamiste kasutamisest ja piinamiste teel saadud tunnistustest.

Freudi raamatust annavad sisu kohta kiire ülevaate märksõnad lk. 98-99, mille juurde on kirjutatud ka lehekülenumbrid, mis viitavad peatükkidele, kus neid sõnu kasutatud. Nii näiteks on märksõnad: *Folter, torutur* - piinamine, *gravidia mulier* - rase naine, *Hexen Zeichen* - nõidamärgid, *Incarnatio cabalistica* - kabalistiline kehastus, *Oblaten* - armulauaaleivad, *Revocation der Hexen* - nõidade õigeksmõistmine, *Wasserprob* - veeproov, *Zeugen* - lendamine, *Cadaver sangvinem emittens* - laiba vere väljalaskmine, *Insntumentum obligationis* - tähtsamad vahendid, *Processus criminae magiae* - kuriteosüüdistus maagias.

4.3. Lõputöö järeldused

Eeltoodu põhjal võib märkida, et nõiaprotsessides osalesid nii kirik, riigivõim ja ka ülikoolid. Neist igaühel olid kasutusel omad vastavad raamatud, kirikul demonoloogia-alased teosed; juristidel, kes esindasid riigivõimu, seadustekogumikud ja ülikooli professoritel omad tolle aja teaduslikud teosed.

Miks sageli peetakse “Nõiahaamrit” nõiaprotsesside peateoseks? Põhjuseid on mitmeid. Esiteks pole nõiaprotsesside ajalugu piisavalt uuritud. Eesti olusid arvestades peab märkima, et nõukogudeaegsed ajalooväljaanded on rikutud nõukogulikust ideoloogiast, “Nõiahaamer” oli piisav näide kirikuvastaseks propagandaks.

Teiseks on “Nõiahaamer” sisult väga fantaasiaküllane ja pakub huvitavat lugemist, sealt ka selle raamatu lai tuntus kirjandusliku teosena. “Nõiahaamer” on tehtud 1620. aastate Saksamaal toimunud massiliste tuleriidahukkamiste põhjustajaks. Lugeses hulgaliselt Saksa autoreid sellest valdkonnas, ei leia viiteid, et “Nõiahaamer” oleks 17. sajandil Saksamaal veel kasutusel olnud, veelgi vähem seal massilisi hukkamisi põhjustanud.

Katoliku kirik tegeles hereetikutega, kes kuulutati ketseriteks. Ka nõiaprotsessid kuulusid nende ametialasse, kuid kohut mõistis süüdistuste üle siiski riigivõim. Protestandid ei jahtinud ketsereid, neil puudus isegi vastav mõiste, küll aga näiteks

Inglismaal kütiti nõidadele lisaks ka katoliiklasi. Ka protestantlikel aladel mõistis nõiduses süüdistatutele karistused riigivõim. Kiriku osa oli vaid nõidus tuvastada. Katoliku ja reformeeritud kiriku osalust Euroopa nõiaprotsessides on tarvis eesti kirikuloo historiograafias rohkem uurida ja kirjeldada. Ka käesolevas lõputöös on katoliku- ja protestantliku kiriku tegevust kirjeldatud nõiaprotsessides, aga nende osakaal sündmustes vajab edaspidist välja selgitamist.

Nõiahulluse ajal 17. sajandil olid kõik institutsioonid nõiduse vastu võitlemisega niivõrd seotud, et õhutati üleüldist nõiajahti. Nõidu otsiti kõigi elanike poolt, kuhu nõiahullus ulatus. Kirikukohus pidi esmalt rakendama süüaluse ümberkasvatuse, kui aga sellest abi ei olnud, anti süüalune edasi riigivõimu kätte. Süüaluste surmades peaks esmalt süüdistama hoopis riigivõimu, mitte kirikut.

Nõidade tegevust hereesia levitamiseks hakati siduma kõrgkeskajal. (Frenschowsky 2002, 90) Kas nõiakunst oli siiski olemas? Vanad kirjalikud allikad kirjutavad, et maagiat haritud ringkondades harrastati, ka rahvalikud suuliselt edasi päritud loitsud on ju maagilised rituaalid, ka alkeemia on kui elementide maagiline otsing. Kuid täheteadus astronoomia (*Sternkunde*), mis oli juba 17. sajandil moderne teadus, ja alkeemia, tol ajal juba anakronistlik teadus, kuulusid teaduse valdkonda ega omanud religiooni osas tähtsust ning jäid seega nõiaprotsesside käeulatusest välja. (Bremer 2008, 42)

Kui kusagil kirjutatakse nõiahulluseaegsetest tegelikult eksisteerinud nõidadest ja tollest nõiakunstist, siis kuulub see esoteerika valdkonda. Siin kirjutatakse nõidadest kui inimestest, kes on saanud nõiaks olemises süüdistused mitte kui realselt eksisteerinud eripäraste võimetega indiviididest. Nii vanemal ajal kui ka tänapäeval ei ole nõiakunsti harrastamine (Wicca) usund, vaid sotsiaalne tegevus.

Ka ei ole leida Eesti õigusajaloo väljaannetes eraldi nõiaprotsesside käsitlusi õigusajaloolises kontekstis ei bibliograafilistest andmebaasidest ega ka Tartu Ülikooli õigusteaduskonna ajakirjast "Juridica". See teema väärib õigusajaloos uurimist, sest nõiaprotsessidel on õigusajaloos kindel koht. Anti ju ka spetsiaalselt just nõiaprotsesside jaoks eraldi seadusi ja õiguskäsiraamatuid välja, kuid neid on isegi Euroopas vähe uuritud. Ajalookirjanduses peaks nõiaprotsessides rääkima ka juriidilistest raamatutest, mitte piirduma vaid demonoloogiliste teostega. Veelgi halvem, kui mainitakse vaid Kramereri ja Sprengeri "Nõiahaamrit."

KOKKUVÕTE

EELK Usuteaduse Instituudi lõputöö temavalikule nõiaprotsesside kohta oli ajendiks 1667. aastal ilmunud Michael Freudi juriidiline nõiaprotsesside käsiraamat, mille autor omandas 2016. aastal. Andmeid otsides selgus, et nõiaprotsesside juriidilistest raamatutest leidub vähe materjali. See kasvatas huvi nõiaprotsessidest rohkem teada saada.

Töö eesmärgiks sai kirjeldada protestantlikes riikides toimunud nõiaprotsesside olemust ja nende uurimist ning välja selgitada teosed, mida nõiaprotsessides nõiduse tuvastamisel kasutati.

Töö kirjutamist lihtsustasid elektroonilised artiklid ja andmebaasid, mille toel sai leida allikmaterjali või teha allikate võrdlemist, täiustamist või parandusi. Raskusi 16. ja 17. sajandi teoste kirjeldamisel tekitas ka asjaolu, et ühe ja sama mitmetes trükkides ilmunud teose pealkiri aastati varieerus.

Nõiaiks nimetati tol ajal inimest, kes oli sõlminud lepingu saatanaga või tema käsilaste - demonitega ning saanud seeläbi maagilise väe oma tegevusega kahjustas inimesi ja nende vara. Peamine oli see, et nõid oli Jumala vastane ning nõidumine oli kuritegu nii usu kui ka kiriku vastu.

Nõiausu kujunemise põhjuseid võib vaadata nii mütoloogilisest, demonoloogilisest kui ka antropoloogilisest ja sotsiaalsest aspektist. Mütoloogia poolelt oleks nõiauskumuste algupära rahvaste pärimustes ja uskumustes, mis on talletatud müütides, muinasjuttudes ja rahvapärimestes. Demonoloogiline kontekst on kristlik ja kiriklik ja põhineb sellel, mida kirik õpetab saatanast ja demonitest ning nende

tegevustest ja tagajärgedest. Antropoloogilise- ja sotsiaalse aspektina vaadeldakse indiviidide ja inimgruppide käitumist mõjutavaid tegureid ning arusaamu.

Nõiaprotsesside uurimine algas Saksamaal 18. sajandil, 19. sajandil ja ka 20. sajandi alguses räägiti miljonitest ohvritest, tänapäeval hinnatakse ohvrite arvu 40 000-le.

Nõiaprotsessid olid Euroopa ajaloos väga mitmetahulised ja erinevates ühiskonnakihtides põimunud sündmused, mis on oma jälje jätnud Euroopa rahvaste kultuurilukku. Kurikuulsa raamatu “Malleus maleficarum” (“Nõiahaamer”) osa nõiaprotsesside kõrgperioodil tuleks vaadelda folkloori- ja kirjandusloo aspektist. Nõiaprotsesside historiograafia uurimisel selgus, et ka kaasajal ilmuvates väljaannetes kohtame seisukohti nagu oleks kirik nõiaprotsessides peasüüdlane või koguni ainuosaline ja “Nõiahaamer” oleks justkui peamine või ainus protsessides kasutatud teos. Tihti jääb ebaselgeks ka inkvisitsiooni osa nõiaprotsessides. Ühelt poolt jääb kirjeldatust mulje, justkui oli inkvisitsioon tegelemas peamiselt hereetikutega, kuid ometi leiab selle katoliikliku ametkonna tegevust ka nõiaprotsessides. Uurimise käigus selgus, et tolle ajastu nõiaprotsessides kasutati kolme rühma raamatuid: demonoloogilisi raamatuid, mis käsitlesid maagiat ja deemoneid ja juriidilisi käsiraamatuid nõiduse tuvastamiseks. Karistused määrati aga kehtivate seaduste järgi ilmaliku võimu poolt. Peab märkima asjaolu, et kirik ei olnud nõiaprotsessides ainusüdlane nagu tihti tänapäeva ajalooteostes ja artiklites loeme. Juriidilistest nõiaprotsesside käsiraamatutest on uuritud ja kirjeldatud vaid tuntud autorite väljaandeid (Bodin, Jaquier, Carpzow) ja vähemtuntud autorite (Freud, Reinkingk jt.) raamatud on uurimata. Samuti vajavad rohkem tähelepanu kaasaegsed nõiaprotsesside kriitikud (Weyer, Spee, Thomasius), kes kasvasid välja nii katoliku kui ka protestantliku usu pooldajate seast. Raamatute ja nende autorite põhjalikumal uurimisel võivad päevavalgele tuua põnevad uued asjaolud Euroopa nõiaprotsessides.

Selleks, et paremini mõista toleaegete teoste ülesehitust, võrreldi kahe 17. sajandi teose – Michael Freudi 1667. aastal ilmunud nõiaprotsessi käsiraamatu “Gewissens-Frage von Processen wieder Hexen” ja 1647.a. saksa keeles ilmunud nõiaprotsesside apologetiku Friedrich Spee teose “Gewissens-Buch.Von Processen gegen die Hexen” ülesehitust. Kuigi pealkirjade ja sisu poolest sarnased, esindavad need teosed täiesti erinevat vaatenurka nõiaprotsessidele.

Läbiviidud uurimuse käigus tõstusid juba uued küsimused, mis vajaksid edaspidi uurimist:

- miks on õigusajaloolased ja teoloogid senini nõiaprotsesside juriidilisi teoseid nii vähe uurinud?
- miks Eestis on nõiaprotsesse nii vähe uuritud?

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

Allikad:

Freud, M. Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen / Insonderheit denen Richtern hochnötig zuwissen / Aus Vornehmer Theologorum und Jurisconsultorum Schrifften Mit Fleiss zusammen getragen / und zum öffentlichen Druck befodert durch Michaelen Freudium, Dienern Göttliches Wortes zu Cuppendin und Plawerhagen. Christian Schippeln. Güstrow 1667

http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11216417_00001.html?zoom=0.6000000000000001

Spee, F. Gewissens-Buch: Von Processen Gegen die Hexen. An Alle Hohe Obrigkeiten Teudtschlandt auss nothtringenden motiven geschrieben. Insonderheit Den Rächten und Beicht-Vätern der Fürsten, der Inquisitoren, Brandt-Meisteren, Richteren, Advocaten: Beicht-Vätern der Armen Beklagten und Gefangenen: Predigeren auch anderen Leuten sehr nützlich und nothwendig zu lesen. Anfangs Ohne Nahmen in Lateinischer Spraach Ausgangen, Jetzo In die Teudtsche Ubersetzt, Durch Johan Seiferten von Ulm, der Zeit Schwedischen Feld-Prediger. Bremen 1647

[http://dfg-viewer.de/show/?set\[mets\]=http%3A%2F%2Fdigital.slub-dresden.de%2Ffoai%2F%3Fverb%3DGetRecord%26metadataPrefix%3Dmets%26identifier%3Doai%3Ade%3Aslub-dresden%3Adb%3Aid-349973903](http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Fdigital.slub-dresden.de%2Ffoai%2F%3Fverb%3DGetRecord%26metadataPrefix%3Dmets%26identifier%3Doai%3Ade%3Aslub-dresden%3Adb%3Aid-349973903)

Baschwitz, K. Hexen und Hexenprozesse. Bindlach. Condrom 1990

Borries, E. Deutsche Literaturgeschichte Band 1.: Mittelalter. Humanismus. Reformationzeit. Barock. München. Deutscher Taschenbuch 1991

Bremer, K. Literatur der Frühen Neuzeit : Reformation - Späthumanismus – Barock. Stuttgart. UTB 2008

- Diefenbach, J.** Der Hexenwahn vor und nach der Glaubensspaltung in Deutschland. Leipzig. Zentralantiquariat der DDR 1988
- Die Zeit. Welt- und Kulturgeschichte. Band 7. Hamurg. Zeitverlag 2006
- Die Zeit. Welt- und Kulturgeschichte. band 8. Hamburg. Zeitverlag 2006
- Frenschkowsky, M.** Die Hexen: Eine kulturgeschichtliche Analyse. Wiesbaden. Marix 2002
- Goldman, P.** Die Geheimen Gutachten des Vatikan. Wiesbaden. Marix 2006
- Götz, R.** Teufelsglaube ud Hexenprozesse. München. Beck 1999
- Hallinger, A.** „Die Hex muss brennen!“. Augsburg. Battenberg 1999
- Harmening, D.** Kurat, pattulangemine ja nõidus. Kristlike nõidade demonoloogia ja teoloogiline antropoloogia
<https://www.folklore.ee/tagused/nr19/harmening2.pdf>
- Hartmann, G.** Daten der Kirchengeschichte. Wiesbaden. Marix 2007
- Heppe, H.** Geschichte der Hexenprozesse. Kettwig. Magnus 1986
- Holl, A.** Die Ketzer. Wiesbaden. Marix 2007
- Iilg, W.** Teufelsglaube ud Hexenprozesse. München. Beck 1999
- Jerouschek, G.** Heinrich Kramer (Institoris): Der Hexenhammer. Malleus Maleficarum. München. Deutscher Taschenbuch Verlag 2003
- Kahk, J.** Ristiusk, teadus ja nõiaprotsessid XVII sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn. Eesti Raamat 1987
- Kapr, A.** Johannes Gutenberg tatschen und Thesen. Leipzig. Insel 1977
- Kapr, A.** Gestalt und Funktion der Typografie. Leipzig. VEB Fachbuchverlag 1983
- Kulmar, T.** „Diplom üliõpilastööde konkursilt“ Usuteaduslik Ajakiri 1-2008
- König, E.** Geschichte der Hexenprozesse. Padeborn. Voltmedia 2004
- Labouvie, E.** Zauberei und Hexenwerk: Ländlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit. Frankfurt. Fischer 1991

- Madar, M.** Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis: Artiklite kogumik III. Tallinn. Eesti Raamat 1987.
- Moeller, K.** Michael Freude. Kurzbiographie. 2008.
<https://www.historicum.net/themen/hexenforschung/lexikon/personen/artikel/freude-michael/>
- Nesner, H. J.** Teufelsglaube und Hexenprozesse. München. Beck 1999
- Nigg, W.** Friedrich von Spee. Eine Jesuit kämpft gegen den Hexenwahn. Paderborn. Bonifatius. 1991
- Otto, M. Reinking, Dietrich von. - Neue Deutsche Biographie 21 (2003), S. 375-376.
<https://www.deutsche-biographie.de/gnd118788272.html#ndbcontent>
- Pickering, D.** Lexikon der Magie und Hexerei. Augsburg. Bechtermünz 1999
- Ritter, J. Fr.** Friedrich Spee: Cautio Criminalis. München. Taschenbuch 1983
- Roper, L.** Hexenwahn. Geschichte einer Verfolgung. München 2007
- Ruben, A.** Nõiaprotsessid Eestis. Tallinn. Varrak 2016
- Russell, J. B.** Nõiakunsti ajalugu: Nõiad, ketserid ja paganad. Tallinn. Kunst 2001
- Saard, R.** Kristluse ajalugu selle algusest tänapäevani. Tallinn. Argo 2013
- Schnyder, C.** Reformation. UTB 3022. Stuttgart. Eugen Ulmer 2008
- Schwaiger, G.** Teufelsglaube und Hexenprozesse. München. Beck 1987
- Soldan, W. G.** Geschichte der Hexenprozesse. Kettwig. Magnus 1986
- Uuspuu, V.** „Surmaotsused Eesti nõiaprotsessides“ „Usuteadusline Ajakiri 1938 Nr.3.4.
- Valk, Ü.** Kurat Euroopa usundiloos. Tallinn. Vikerkaar 1994
- Voigt, C. V.** Etwas über die Hexenprozesse in Deutschland. Berlinische Monatschrift, 2004, April, lk. 297-311. http://ds.ub.uni-bielefeld.de/viewer/image/2239816_003/336/
- Wolf, H-J.** Geschichte der Hexenprozesse. Holocaust und Massenpsychose vom

16.-18. Jahrhundert. Erlensee. EFB 1995

Inkvisitsiooni apoloogia Katoliku õpetuse andmebaas

<http://katolikuopetus.ee/inkvisitsiooni-apoloogia/>

Sõjaeelse Eesti esseistika ja kirjanduskriitika <http://www.kirjandusarhiiv.net/>

Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts www.vd17.de

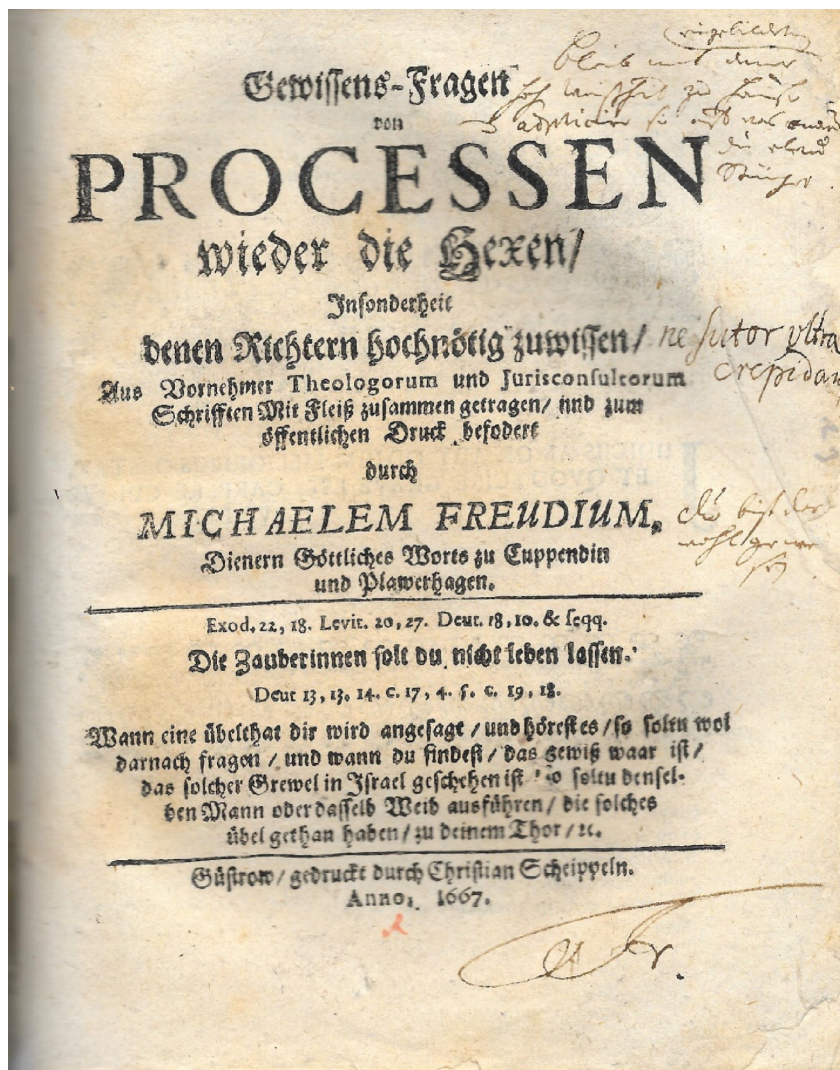
Geschichtswissenschaften im Internet www.historicum.net

Piibel <http://piibel.net/>

DNB. Deutsche Nationalbibliothek. www.dnb.de

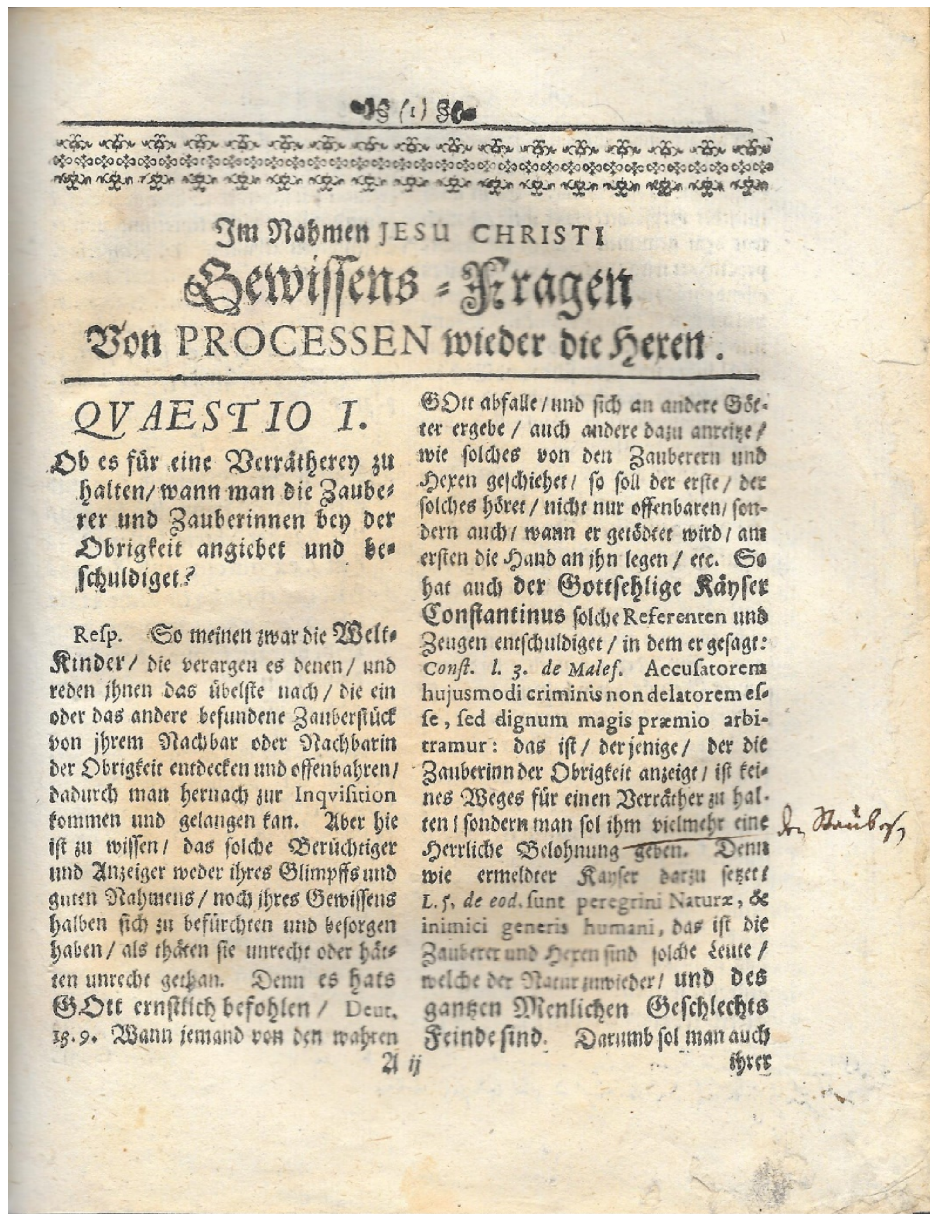
KIT. Karlsruher Virtueller Katalog www.kvk.bibliothek.kit.edu

LISA: TRÜKISTE TIITELLEHED

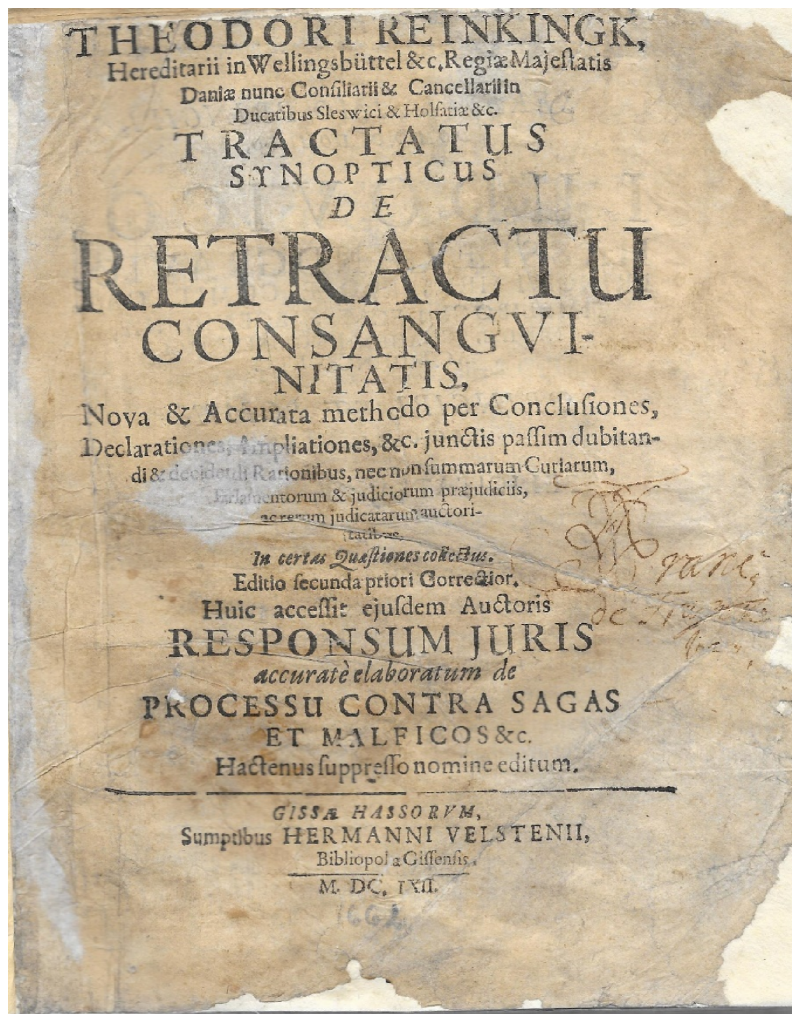

Michael Freud. Gewissens-Fragen von Processen wieder die Hexen / Insonderheit denen Richtern hochnötig zuwissen / Aus Vornehmer Theologorum und Jurisconsultorum

Schriften Mit Fleiss zusammen getragen / und zum öffentlichen Druck befodert durch
 Michaelen Freudium, Dienern Göttliches Wortes zu Cuppendin und Plawerhagen.
 Christian Schippeln. Güstrow 1667. Tiitelleht

Michale Freudi nõiaprotsesside raamatu küsimuste ja väitluste peatüki esimene leht.

Dietrich Reinkingk. Tractatus synopticus de retractu consanguinitatis. Gissae (Giessen) 1662. Titelleht.

RESPONSUM

JURIS,

IN ARDUA ET GRAVI

QUADAM CAUSA,

CONCERNENTE PROCESSUM

QUENDAM, CONTRA SAGAM, NULLITER

Institutum, & inde exortam diffamationem.

UBI QUÆSTIONES QUÆ-

DAM, DE NOCTURNIS SAGARUM

CONVENTICULIS, SALTATIONIBUS, USURPATIONE

supellectilium piorum in illis, transmutationibus

personarum in alia animalia, confessionibus, asser-

tionibus & denuntiationibus, exactè exami-

nantur, & requisita totius Processus

Criminalis proponuntur,

ANNEXIS ALIIS QUIBUSDAM, AD PRÆSENTEM

facti speciem, pertinentibus Quæstionibus, solidè enucleatis,

AUCTORE

THEODORO REINKINGK,

Hæreditario in Wellingsbüttel, Regiæ Majestatis

Daniæ nunc Consiliario & Cancellario, in Ducatibus

Sleswici & Holsatiæ. &c.

GISSÆ HASSORVM,

Sumptibus HERMANNI VELSTENII.

Bibliopolæ Giffensis.

ANNO M. DC. LXII.

Dietrich Reinkingk. Responsum juris, in ardua et gravi quadam causa, concernente processum quendam contra sagam, nulliter institutum & inde exortam diffamationem: ubi quæstiones quædam, de nocturnis sagarum conventiculis, saltationibus, usurpatione, supellectilium piorum in illis, transmutationibus personarum in alia animali, confessionibus, assertionibus & denuntiationibus, exacta examinantur, & requisita totius processus criminalis proponuntur, annexis aliis quibusdam, ad præsentem facti speciem, pertinentibus quæstionibus, solidè enucleatis. Gissæ (Giessen) 1662. Tiitelleht

HEINRICI HAHNII, ANTECESSORIS
QVONDAM IN ACADEMIA JULIA
PRIMARI
OPVSCVLVM AVREVM
AD DE INDAGANDA
IN INSTRUMENTO PACIS OSNABRUGENSIS
ET MONASTERIENSIS COMPREHENSUM ET
CONSTITUTIONEM IMPERII RATISBONEN.
SEM de Anno M DC LIV.

Von
Schuld- Sachen / Capital
und Zinsen / ꝛc.

Ex immotis Juris Naturalis, Divini, Gen-
tium, Civilis & Status Reip. Romanæ Germanicæ Principiis,
nec non vero & genuino sensu Sacratæ Imperatoriæ Majestatis & Statuum
Imperii, & aliquot ejus Circularum, nec non Annotationibus diversorum
Electorum & Principum Legatorum liberaliter communicatis, summo
studio adornatum, & variis præjudiciis Supremi Judicii Aulici Cæsarei, In-
clytæ Cameræ Spirensis multorumq; Dicasteriorum Electorum & Prin-
cipum Imperii, nec non Collegiorum Juridicorum exornatum
& stabilitum.

*Omnibus, qui in foro & Academiis versantur, summe scitu
& utile & necessarium.*

Curante JOHANNE BICHELIO, Antecessore Prima-
rio in Academia Julia.

*Cujus accesserunt variaz Constitutiones Electorum & Principum Imperii ad dictum §.
Cum locupletissimo Indice.*

HELMSTADII,

Typis & Sumptibus Georgii Wolfgangi Hammii, Acad. Typogr. Anno 1683

1683

Heinrich Hahn. Opusculum aureum ad de indaganda in instrumento pacis Osnaburgensis et
monasteriensis comprehensum et constitutionem imperii Ratisbonen. Sem de Anno M DC
LIV. Von Schuld- Sachen / Capital und Zinsen. Helmstedt 1683. Tiitelleht

